नं० ४३-६-८-घ

गर्भाधानमंत्रभाष्यम् (पूर्ण)

पत्राणि ४५

गर्भाधानादि [illegible]

१०६०

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ स्थालीपाकादिमंत्रार्थः ॥ तत्रादौ ह्यग्निमूर्त्तिध्याने ॥ चत्वारि शृंगे त्यस्याः गौतमो वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप् । यद्यपि सूक्ते
स्याय्यादि पंचदेवताकत्वात् पंचवायुमंत्रो व्याख्येयः ॥ तथापि निरुक्तादुक्तरीत्या यज्ञात्मकाग्नेः प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते
चत्वारः शृंगाश्चत्वारो वेदाः ॥ शृंगस्थानीया यद्यपापत्वेन यज्ञं व्याख्यास्यामः ॥ तानि वेदे विधीयत इत्युक्तं ॥ अथर्वणा सोमः
नपेक्ष्य यैवैकाग्निसाधानं कृत्स्नकर्म्मणामभिधायं कृत्वा ॥ तदपेक्ष्याच्चत्वारि शृंगेत्युक्तं ॥ त्रयोस्य पादाः सवनानि त्रीणि यस्य पादाः
सवनानि प्रवृत्तिसाधनत्वात्पादा इत्युच्यन्ते ॥ द्वे शीर्षे ब्रह्मौदनं ॥ प्रवर्ग्यश्च इष्टिसोमप्रधानत्वाच्छिर उक्तं ॥ सप्त हस्तासो अस्य सप्त छंदां
सि ॥ हस्तो नुष्ठानस्यानुस्य साधनं ॥ छंदांस्यपि देवता ॥ त्रीण्यनस्य सुसाधनमिति मुख्यव्यवहार ॥ त्रिधा बद्धः मंत्रब्राह्मणकल्पैर्बद्धत्वा
रवद्धः ॥ बंधनमस्यानिष्पादकत्वं ॥ वृषभः फलानां वर्षिता ॥ रोरवीति भृशं शब्दायते ॥ ऋग्यजुः सामभिः स्तोत्रैर्योग क्वचि श्रीः
रूपेः ॥ होत्राध्वर्य्वादिभिर्ऋत्विग्भिः रमोरौति प्रहामयो देवः ॥ वृषयज्ञात्मा महानुभावो देवः मर्त्यानाविवेश मर्त्यैर्यजमानैर्नि १
ष्पादत्वात् प्रवेशानुपचर्यते ॥ अत्र पाक्षश्चत्वारि शृंगेति वेदावायुर्नदुक्ता ईत्यादि तानि उक्तोच्यते ॥ तदत्रा असंधेये ॥ अग्नाचेतो

मस्मानप्सो ॥ विश्वानि नो दुर्गो हे निस्तर्णा॥ वसुश्चनो जातवेदोऽग्निस्त्रिष्टुप्॥ हे जातवेदः नोस्माकं दुर्गाहा दुःखेन याह्यानि दुःखेन भो
ग्यानि विश्वानि सर्वाणि दुरितान्यति पथ्यानि पारयासि धुं नावाना॥ सिंधुं नाविको यथा तद्वत्॥ अग्ने अत्रिवत अत्रेर्यथा तथा नो अस्माकं
नमसा स्तोत्रेण गृणानः स्तूयमानः सन्नो अस्माकं तनूनामधिनारक्षकः बोधि बुध्यस्व। त्वाय त्वां हृदा कीरिणोति॥ तयोमर्त्यो
मरपाधर्मा॥ अहमपि नाहदर्शं न्वा कीरया स्तुत्यादिषु विज्ञिप्मेन हृदा हृदये न युक्तो मन्यमानस्त्वं च न॥ जोहवीमि अयर्देभ्यात
यामि। यद्वा सोऽहं वाचकेन कीरिणा शब्देन स्तुति रूपलक्षणे॥ स्तुतियुक्तेन मनसा त्वां मन्यमानो जोहवीमि॥ हे जातवेदः यशो
वन्तं प्रजां वास्मासु धेहि॥ प्रजाभिरश्नाभिः हे अग्ने अमृतत्वं संततिं विच्छेदलक्षणां अश्यां प्राप्नुयां॥ प्रजामनु प्रजायते॥ तद्रुतम
श्रीमति मिति हे श्यति॥ उपस्थाने यस्मै त्वमिति॥ हे जविदः अग्ने त्वं यस्मै सुकृते सुकर्मणे यजमानाय यानं इति पूरणः लोकं स्यो
नं सुखकरं कृणवः अकरोः॥ यद्वा लोकमालोकेन स्थानं कृणवः॥ अनुपरेहि णार्थः॥ सजयमानोऽश्विनं वद्भ्यापेतं पुत्रिणं
वसुप्रोपेतं। वीरवन्तं वीरैर्वीर्यैर्वोपेतं॥ गोमन्तं गोभिरूपेतं शुक्रं रयिं धनेन रश्नते सात्प्राप्नोति स्वस्त्यविनश्वरं॥ ब्रीहि विधिं

इतीदं अग्नये अस्यार्थस्तु हे अग्ने त्वां निर्वपामि । सूर्येति निर्वपामि ॥ अग्नीषोमाभ्यामित्यत्राग्नीषोमार्थमिति विशेषः ॥ दर्शे त्विंद्राग्नीभ्यामि
ति विशेषः ॥ यत्र निर्वापस्तत्र प्रोक्षणं । आच्छादयते । सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । इति हे देवा
दितत्वा सवितुः प्रसवे अनुज्ञातायां सत्यां त्वां उत्पुनामि उर्द्धं शोधयामि ॥ केन अच्छिद्रेण पवित्रेण छिद्रं छिद्रं अविच्छिन्नं न दर्शमानं तेन
लिङ्गेन जगतां पावनेन आदित्यात्मना । पुनश्च तायामिति । पुनातेरित्र प्रत्ययः अत्र ब्राह्मणं । असौ वा आदित्योऽच्छिद्रः पवित्रमिति वसोः ज
गतां वासहेतोः ॥ वसोः करणेऽनुप्रत्ययः सचानित्यं । सूर्यस्य सूर्यमंडलात्मनः ॥ रश्मिभिर्जगतां शुद्धिहेतुभिः उत्पुनामीत्यन्वयः ॥ इदमा
धाने ॥ अथ तत्र आत्मा जातवेदस्तेनेध्यस्व वर्धस्व चेद्ध वर्धय चास्मान् प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय स्वाहेति ॥ हे जातवेदः जा
तं जातं धनं वा अग्नेरयं इध्मः तेन वहध्यशब्दः पुंलिंगः छांदसः ॥ आत्मा स्वरूपं स्वरूपाविर्भावः कारणत्वात् ॥ तत्र तेनेध्यस्व दीप्त
२ प्रदीप्तो भव । वर्धस्व । समृद्धो भव चत्र तः हे इध्म समेद्ध अग्ने अस्मान् यजमानान् अवर्धयत ॥ तस्यैव तस्यैवाधिकरणं ॥ प्रजया लक्षणया श्रीः
पशुभिर्गवादिभिः ब्रह्मवर्चसेन वृत्ताध्ययनसंपत्त्या अन्नाद्येन अन्नं तदाद्यं च तेन समेधय अस्य स्वाहेति विशेषः ॥ स्विष्टकृद्देवो ... २

दस्य कर्म्मणो त्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरं अग्निष्टत् स्विष्टकृद्विद्वान् सर्व्वान् स्विष्टं सुहुतं करोतु मे । अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्व्वप्रायश्चित्ताहुती-
नां कामानां समर्धयित्रे सर्व्वान्नः कामान्त्समर्धय स्वाहेति । अस्य कर्म्मणः यत्स्वरूपं अत्यरीरिचं विहितादतिरिक्तं अकरवं । यद्वा । इह अ-
स्मिन् कर्म्मणि न्यूनं माकरवं । तत्सर्व्वं विद्वान् स्विष्टकृत् । सुष्ठु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् । एवं विशेषोऽग्निः मे स्विष्टं तत्सुहुतं स्वाहुतं करो-
तु । स्विष्टकृते स्विष्टकृद्गुणायुक्ताय । सुहुतहुते सुहुतं हविर्जुहोति । देवेभ्यो ददातीति सुहुतहुत् । तस्मै सर्व्वप्रायश्चित्ताहुतीनां समर्धयित्रे
समृद्धिं कुर्व्वते । तथा कामानां समर्द्धयित्रे अग्नये इदं स्विष्टकृदाख्यं हविः । जुहोमि । हे अग्ने नः । सर्व्वान् कामान् समर्धय स्वाहा । ॐ न-
मस्तु । नित्यप्रायश्चित्ताख्यहोमे । अयाश्चेत्यस्यागिर्वामदेवो ऋषिः पंक्तिः । अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्त्वमया असि । अ-
या मनसा कृतो अया सन् हव्यमूहिषे अया नो धेहि भेषजं स्वाहा । हे अग्ने त्वं अयाः । अगम्योसि । शान्तमित्यनभिशस्तीश्च अभिशं-
सनं प्राय कीर्त्तनं । तेनापि वियुक्तोऽसि अनभिशस्तीश्छांदसो दीर्घः । सत्यमित् सत्यमिमेवेतत् । यत्त्वं अया असि अनभिगम्यो-
ऽसि परैरिति । या प्रापणे ऽस्य स्थानक कर्म्मणि । अथवा नितरां समासेक्तृत्वे अयादिति भवति । किंच । अया सा अपापेन । आयेनवय-

स्मा अग्नेन हविर्लक्षणेन आयुधावाकृतो सिजरामरणाद्धि मे इति शेषः किंच अयामन् अयेत्ययं इदमः प्रथमैकवचनस्य अ उ आदेशः
टिलोपश्च अयामन् अयमेव मन् कस्त्वया वानरा जानाति यन्त्रोपश्यामः अयमेव मन् हव्यं एनदाज्यं दीयमानं आहिषेव हृद्यं
स्मो लिट् अनस्तु अया अयमेव त्वं नो अस्माकं वेहि भेषजं जनानि रेकदोषशमनं स्वाहा शुभ्यामिदं हविर्दीयत इति शेषः अतो दे
वा इत्यनेन ऋचोः अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे पृथिव्याः सप्त धामभिः अस्मान् पृथिवीप्रदेशान् देवा अवन्तु विष्णोः
3 पृथिव्यादिलोकेषु छन्दोभिः साधनैः जयन्तेति निरीक्षा भगवान् विष्णुः सर्वे वै देवाः छन्दोभिः इमान् लोकान् अभ्यजयन् इति अ
न पृथिवीप्रदेशान् देवानां रक्षणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणं अत एव छन्दान् पंचभ्यामिति इति नमिलु विष्णु
विषेः किंचेति नु प्रत्ययः इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुरे विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी इदं प्रतीप श्रीः
मानं सर्वं जगद् उद्दिश्य त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्था ३
ने समूढं इदं सर्वं जगत् समागत्य भूतं व्याहृतयो होमादिनियोगाच्चतुर्थ्यर्थे इष्टव्याः व्यस्तानां समस्तानां परब्रह्मर्षिव्यस्ता

नाग्निः वायुः सूर्य्यो देवताः समस्तानामाम्नायप्रजापतिर्देवतादैवीगायत्रीछंदः। भूः। भुवंन्यस्यां भूतानीति भूः॥ अधिकरणे
क्विप्॥ भुवं भुवनि विश्वगुणावकाशप्रदानेन स्थितिप्रदानेनेति वा भुवः। अन्नमीविनाशपर्थ्यादसुनि गुणाभावः॥ छंदसः। दुवदा
देशः। स्वः। सुष्ठु अरणीयं स्वः। सुखमास्मिन्स्वाप्यतेनिदा। सुशब्दोपपदात्ते:। अकर्त्तर्यपि व्यत्ययेन विचयरणादेशः॥ इति स्था
लीपाकः॥ अथ गर्भाधानं॥ जयन्तोक्तप्रकारेणोच्यते गर्भो धीयते येन कर्म्मणा तद्गर्भाधानं पत्न्यादयोऽस्त्रोदर्शनमारभ्य
चतुर्थदिवसादूर्ध्वं मघामूलादिवर्जिते शुद्धे दोषभूते हनि गृहमलंकृत्य स्वस्तिवाचनगृहयज्ञपूर्वकं यज्ञाकर्भागनान्दीश्राद्धंकृत्वा
गंधमाल्यादिभिः स्वयमलंकृत्वा अनुस्नातां पत्निं शुभंशयनमारोप्यावयोर्दंपत्योः सुपुत्रजननार्थं गार्भिकवैजिकदोषपरि
हारार्थं इति संकल्पः अत्र मनुः गर्भैर्होमैर्जातकर्मचूडामौंजीनिबंधनैः वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यत इति
तदर्थं गर्भाधानं करिष्ये अश्वगंधाया मूलं शुद्धे वरे निष्पिष्यास्या दक्षिणनासाबिले ३ दीर्घान दद्यात् पूर्वं जन्यानिष्पीडोपग

५

मने गर्भोलंभनं भवति ॥ उदीर्ष्वातः पतिवती ह्येषा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरीळे ॥ अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स ते भागो जनुषा तस्य
विद्धि यस्यार्थः ॥ उदीर्ष्वातः हे विश्वावसु अतः स्थानात् कन्यासमीपात् उदीर्ष्व उत्तिष्ठ । अत उदीर्ष्वेति वा ॥ अतः शब्दो योज्यः । विश्वा
वसुं पतिं नामानं गंधर्वं त्वां नमस्कारेण गीर्भिः ईळे । स्तौमि ॥ नाहं एनां विहाय कांचिन्न करोमीति । यदि त्वं पुरुषेण हि त्वं अन्यां पितृषदं
पितृकुले स्थितां व्यक्तां अरूढानि परिस्फुटां विगतां जनां वा स्त्रेनोहमादिशा हि त्वेनापोढामित्यर्थः ॥ सतादृशः पदार्थस्त
व जनुषा जन्मनैव भागः कल्पितः ॥ अतस्तस्य ते भागं विद्धि जानीहि लभस्वेत्यर्थः ॥ इति गर्भाधानं ॥ अथ पुंसवनं ॥ पुमा
न्येन लब्धः सूयते तत्पुंसवनं । पुमांस्तस्मात् येन नावलुप्यते तद्दर्भलोभनं ॥ पकारस्य भकारः ॥ छांदसः । एतत्कर्मद्वयं श्रीः
तंत्रेणानुष्ठेयं ॥ तृतीये गर्भमासे नक्षत्राविज्ञाते गर्भे ॥ चतुर्थे वा पुंसवनमनलोभनं वा कार्यं । पूर्वेद्युः स्वस्तिवाचनपूर्वकं कर्म्मां ४
गं नांदीश्राद्धं विधाय गर्भिण्या एकभोजनं कारयित्वा उपरेद्युः दिने तिथ्यक्षे स्थंडिले औपासनाग्निमाधाय हुत्वा संस्कारकस्तूपवि

शेन सर्वचोत्तरतस्तदा संस्कार्य्यपुरुषोवापिस्त्रीवादक्षिणतस्सदेतिउक्त्वात पत्नीमात्मनोदक्षिणतः उपविश्यप्राणानायम्यसंकल्प्या
न्वाधानंकुर्य्यात अद्यममभार्य्यायाबीजसंस्कारसदार्थपुंसवनानवलोभनाख्यंकर्म्मकरिष्येतदंगमन्वाधानंकरिष्ये तत्रदेव
तापरिग्रहार्थअस्मिन्नन्वाहितेअग्नौपावमानेजातवेदस्समग्निमिध्मेनप्रजापतिंप्रजापतिंमाघारावाज्येनअग्नीषोमौचक्षुषीआ
ज्येनप्रजापतिंचरुद्रव्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्येस्थालीपाकचरादाद्यान्वात्र प्रजापतयेत्वाजुष्टंनिर्वपामीतिति
र्वोप्यगोदध्यानीयपत्न्याःप्रसृतौक्षिप्त्वातत्रांडरूपंमाषद्वयंतन्मध्येशिश्नरूपंयवंचनिधायकिंपिबसीतित्रिःपृच्छेत सापुं
सवनमितित्रिरुक्त्वापाश्नाति एवंत्रिःप्राशयित्वा अथानवलोभनाख्यंकर्म्मपरिमंडलगेहच्छायायांतामुपवेश्यतस्यादक्षि
णनासाविले आनोगर्भेयोनिमेतुपुमान्वाणइवेषुधिं आवीरोजायतांपुत्रस्तेदशमास्य आनेगर्भइतिद्वाभ्यांमंत्राभ्यां
दूर्वासमामिव्यप्रजापतिंमनसाध्यायनचरुंहुत्वा यत्तेसुसीमइतिमंत्रेणपत्न्याहृदयंस्पृष्ट्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमा
पयेत इदंकर्म्मबीजसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भमावर्त्तते अथमंत्रार्थाः आनेमंत्रः प्रजाभास्माभूषिणादृष्टः अतःप्रजानि

न्युच्यते ॥ अयं मंत्रः ॥ पत्न्या दक्षिणनासाविले दूर्वारसमेके विहितः ॥ उत्तरमंत्रस्य अस्यार्थः ॥ हे पत्नि पुमान् पुंरूपो गर्भः शुक्रशोणितसंघा
तरूपः योनिमेतु ॥ योनिगर्भाशयं गर्भाधारणकारणत्वाद्योनिरित्युच्यते ॥ आएतु आगच्छतु आभन्ता आप्नोतु ॥ तस्मिन् प्रत्युहं भवत्वि
त्यर्थः ॥ तत्र दृष्टान्तः ॥ बाणः शर इषुधीमिव निषंगमिव तत्र प्रविष्टो यथा ॥ यथाकुलं तिष्ठति ॥ तद्वत् ॥ किंच ॥ तेतव दशमास्यः दशमा
5 स भवः भूतः ॥ मासाद्यूर्ध्वं इत्यादि ॥ तत्रान्वयः ॥ दशमासं प्राप्तइत्यर्थः ॥ अनेन मध्ये पातनाभावः सूचितः ॥ किंच पुत्रवीरशब्दः एवंपु
त्रभाववंशे यथा वीरं मदेत्यादिषु अत्र पुत्रशब्दस्याविद्यमानत्वात् वीरशब्देन शक्रउच्यते ॥ तादृशः पुत्रः अस्मिन्कारे दशमे मास्या
गते सति आजायतां सम्यगुत्पद्यतां ॥ अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुंचतु मृत्युपाशात् ॥ तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां
यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदात् ॥ अग्निरेतु ॥ अस्या गर्भिण्या रक्षार्थमागच्छतु ॥ कीदृशः ॥ देवानां प्रथमो मुख्यः ॥ आगतश्च सः ॥ अस्यै श्रीः
अस्याः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ प्रजां उत्पत्स्यमानां मृत्युपाशात् मुंचतु ॥ मोचयत्वित्यर्थः ॥ अत्र अग्निना क्रियमाणं मोचनं अयं वरुणो ५
राजानुमन्यतां ॥ अंगीकरोतु ॥ यथा मोचने सति इयं स्त्री पौत्रं पुत्रनिमित्तं अघं व्यसनं उद्दिश्य न रोदात् ॥ न रुद्यात् ॥ रोदा

दित्यत्रलोह्यागमः ॥ यत्तेसुसीमेहृदयेहितमन्तः प्रजापतौ ॥ मन्येहंमांतद्विद्वांसंमाहंपौत्रमघंनियाम् ॥ यत्तेसुसीमेइतिहेपत्नि ॥ सुसीमेसुष्टुस
र्थादायुक्तेपतिसुश्रूषादिपातिव्रत्यविहितधर्मयुक्तेत्यर्थः ॥ प्रजापतौसर्वोत्पत्तिनिमित्तकरिविधानरिदेवेपेस्केसति ॥ तेहृदयेलक्षणया
समीपवर्त्तिनीगर्भाख्येयद्यन्तर्मध्येयत्रहितंयद्गर्भात्मकंवीजंतत्रविद्वांसंज्ञातारंमामेवममआत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः ॥ अतः अन
यात्रियायानर्हस्त्वंकरोमीतिशेषः ॥ तस्मादहंपौत्रंपुत्रसंबंधियदघंदुःखंमानियांमाप्राप्नुयां ॥ इतिपुंसवनं ॥ अथसीमन्तप्रयोगः ॥
सीमंतउन्नीयतेयस्मिन्कर्मणितत्सीमन्तोन्नयनं चतुर्थेषष्ठेऽष्टमेवागर्भमासेशुक्लपक्षेपुंनक्षत्रयुक्तेशुभतिथौप्रातःप्राणायामपूर्वंदेशः स्वस्ति
वाचनपूर्वकंगर्भांगमाभ्युदयिकंश्राद्धंपूर्वोक्तप्रकारेणकृत्वापरेद्युः उदक्स्थमध्यमपादहृयेउपलेपनाद्युपासनहोमान्तंकृत्वा
अग्नेःपश्चादात्मनोदक्षिणतः अनडुहंचर्मप्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्यान्वादधात् ऊर्ध्वंप्राणानायम्यसंकल्प्यभार्यागर्भधारण
संस्कारार्थंसीमन्तोन्नयनाख्यंकर्मकरिष्येतदंगमन्वाधानंआघारान्तंकृत्वाप्रधानं धातारंराकां नेजमेषनामानंस्कंदंयद्यहंवि
ष्णुंप्रजापतिं एताप्रधानदेवताः आज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि धातादधातुदाशुषइतिद्वाभ्यां धात्रेराकामहमिति

द्वाभ्यांधात्रेराकायै नेजमेषइतिद्वाभ्यांनेजमेषायाविष्णोश्रेष्ठेनसुनःपाविष्णवे प्रजापतेनत्वदेतानिप्रजापतये इत्याद्याभ्यांहुत्वाईन्वानरुणा
फवैदोहूंवरस्नवैकोत्रिःशुक्ताशललली त्रीणिकुशपिंजूलानिचेकीकृत्यनेस्याःसीमन्तमामूर्धानंभुर्भूवस्स्वरोमितिमंत्रमावर्त्तेत्रिःश्वनु
र्वीयूज्यसोमंराजानंसगायतांमितिवीणागाथिनौ वीणाचगाथाचानयोस्तईतिविनागाथिनौसंप्रेषयेत् तासोमत्रगाथाया
श्वैसोशाहस्थानेसमीपस्थानदीनांमसंवृद्धगायेतां ततःस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यदक्षिणार्थमृषभंब्राह्मणायदद्यात् सवह:
प्रजावृद्धाब्राह्मणीनदायक्रुपदिशेतपत्नीतत्रकुर्यात् इदंकर्मप्रतिगर्भमावर्त्तते अथास्यमंत्रार्थः धातादादातुदाशुषेप्राचींजी
6 वातुमाक्षितां वयंदेवस्यधीमहिसुमतिंवाजिनीवतः धातादेवंदाशुषे हविर्न्नर्दत्तवतेयजमानायप्राचींप्राक्कालीनांक्षितां
अदृष्टंजीवातुंजीवनोषधीददातु वयंवाजिनीवतः वाजमन्नंतद्वतीक्रियावाजिनीवानद्वतोदेवस्यधातुःसुमतिंअनुग्रहबुद्धिं श्रीः
धीमहिध्यायेमहि धाताप्रजानांमुतरायईशेधातेदंविश्वंभुवनंजजान धाताकृष्टीरनिमिषाभिचष्टेधात्रइद्धव्यंनवज्जुहोतेति ६
प्रजानामिषेईष्टोत्तर अपिरचायोधनस्यईषेधाताइदंविश्वंभुवनंजनाज्ञेभावितंपर्यधेपि जनयामासिधातेदेवः

कृष्टीः प्रजा अनिमिषा अनिमिषन् अभिचष्टे पश्यति ईं नचार्थे अनेनाध्वरं वर्द्धनं वर्द्धयं हूहोन राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बो
धतु त्मना सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यं संपूर्णचंद्रा पौर्णमासी राका तां देवीं सुहवां स्वाह्वानप्रयोजनकी
रिणीं सुष्टुती शोभनया स्तुत्या अहं हुवे आह्वयामि सुष्टुतीशब्दस्तृतीयैकवचनस्यासुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घईकारः साच सुभगा शो
भनधना नोऽस्मा आह्वानं शृणोतु श्रुत्वाचात्मना आत्मना स्वयमेव चोधतु अस्मदभिप्रायं बुध्यतां वधात्व अपः कर्म पुत्रोत्पादन
लक्षणं सूत्या सूचिः सूचिस्थानीयायाच्छिद्यमानया अविया अनुपहतया सीव्यतु सन्तनोतु यथावस्त्रादिकं सूच्या स्यूतं निचिरं ति
ष्ठति स्वामिदं करोतु कृत्वाच वीरं विक्रान्तं शतदायं बहुधनं बहुप्रदं च उक्थं प्रशस्यं पुत्रं ददातु छ्यास्ते राक इति हे राके यास्ते राके सुमत
यः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा हे राके देवी सुपेशसः शोभन
रूपास्ते तव याः सुमतयः शोभनबुद्धयः याभिर्मतिभिः दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि धनानि ददासि प्रयच्छसि अद्य
दानीं ताभिर्मतिभिः सहिता त्वं सुमना शोभनमना भूत्वा उपागहि उपागच्छ गमेः छांदसः शपो लुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादि

नानुनासिकलोपः अभिवदञ्चाभाकाइत्यस्यापिद्रुत्वान हेर्लुग्भावः किंकुर्वती हे सुभगे ज्योभवथने सहस्रपोषं सहस्रसंख्याकस्यधनस्य
पुष्टिं रराणाददाती राक्षानेवन्नयेनशात छांदसः शपःश्लु अभ्यस्तानामादिः इत्याद्युदात्तं नेजमेषपरापतसुपुत्रः पुनरापत
अस्यैमेपुत्रकामायैगर्भमाधेहि यः पुमान् नेजमेषइतिस्कंदपर्यहे व्यन्यतमेनेजमेषइतिहासपुराणयोः प्रसिद्धः तथाचैद्यको
कुमारीपिंडायां नेजमेषंचपूजयेन्तइतिपठ्यते हेनेजमेषपरापतपरांमुखोगच्छत्विहि गर्भस्यदूषकः यद्यवक्रयमायंतद्यः सपुत्रः
पुत्रोपेतःसन्पुनरापपुत्रंगृहीत्वापुनरागच्छ आगत्यचअस्यैमेममरूपस्थभूतायामस्यांपुत्रकामायां समस्यार्थेउभयत्रचतु
र्थीगर्भमाधेहि अथवात्वंपुमानयोगर्भपुमानभविष्यति यथेयंपृथिवीमकृत्वानागर्भमादधे एवंत्वंगर्भमाधेहि दशमेमासिसू
तवे इयंपृथिवीमहीउत्तानासतीगर्भमाधत्ते द्युलोकेनानिषिक्तंवृष्टिलक्षणंरेतोगृहीत्वासस्यलक्षणंगर्भयथाधारयति एवं श्रीः
त्वंगर्भमाधेहि आधत्स्व दशमेमासिपूर्णेसतियोगर्भोजायते सुखेनोत्कंनोभवति विष्णोःश्रेष्ठेनरूपेणास्यांनार्यांगविन्यां पुमां २
संपुत्रमाधेहि दशमेमासिसूतवे हेविष्णोअस्यांनार्यांकीदृश्यांगवीन्यांकमनीयायांकामयितुंयोग्यायांअनुस्नातायामित्य

र्थः अन्ये तु गवेवानीतिस्त्रीणां विद्याशयस्याभिपानं मन्यन्ते विते हि तस्मिन् गर्भविये निवगवोन्यामिति दर्शनात् अस्यानार्योगवीनीत
स्यांदशमे मास्यागते स्वानि सूतवे प्रसोतु गर्भेण रूपेण युक्तं पुमांसं पुत्रान् बहुवचनमविवक्षितं अधेहि आधत्स्व अथवा पुत्रानिति ब
हुवचनं प्रति गर्भपुत्रप्रार्थनेयमिति तात्पर्यं मामीत्यत्र पदन्त्वादित्यादिनां मामस्य सूत्रस्य मामीत्ययमादेशः सूतवे इत्यत्र तुमर्थे
सेइत्यादिसूत्रेण तुमुनस्तवेआदेशः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम प
तयो रयीणां हे प्रजापते एतानि विश्वा विश्वा जातानि जनिमन्ति विद्यन्ते तानि त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि न परिबभूव परिपूर्वो
भवति परिग्रहार्थे वर्त्तते त्वदन्यः परिग्रहीतुं समर्थः यत्कामाः यत्काममपमानाः वयं ते तुभ्यं जुहुमः तन्नो अस्तु तदस्माकं
संपद्यतां किंविधं रयीणां धनानां यत्र यस्य मवीरागां थिगाने सोमो नो राजावतु मानुषीः प्रजा निविष्टचक्रासाविति नो
अस्माकं राजा सोमः मानुषीः मनुष्यास्त्रियः अवतु सीमन्तस्य प्रकृत्यां गर्भिणीं भवत्वित्यर्थः असौ हि समीपस्थ गंगादिन
दीपानि विष्टचक्रा प्रजारक्षार्थं प्रविष्टरथा त्वमपिता माता मानुषीभवेनिशेषः जातकर्मप्रयोगः पुत्रे जाते पिता सचेलं

8

स्नात्वाअग्नेः शिशुस्पर्शनान्नाभिच्छेदात्तु राजा जातकर्म्मकुर्य्यात् तदानींस्वस्तिवाचनंनांदीश्राद्धंकुर्य्यात् एवंशृणोति जातस्यमम
कुमारस्यगार्भिकवैजिकदोषनिवर्हणार्थंजातकर्म्मकरिष्ये कस्मिंश्चिद्राजतेसर्पिर्मधुनीसमानीयहिरण्येनवायथाभवन्ति
तथानिघृष्याहिरण्येनादायप्रदेदद्दामीतिमंत्रेणशिशुंप्राशयित्वाजातहिरण्यंदक्षादिकर्म्मयोनिधायोभयत्रमेधांतेदेवःस
वितेतिमंत्रंजपित्वाशिशोःरूमयोशोभकृदनिभृष्याश्रयाभवेद्दुःअष्टान्यस्मप्रयंधीतिमंत्रत्रयंत्रयंजपित्वाहिरण्यादिदानं द
त्वाआशिषोगृह्णीयात् इत्यादिपुराणोदेवाश्वापितरश्चैवपुत्रेजातेद्विजन्मनां आयांत्यस्मात्तदहःपुण्यंपूज्यंचसर्वदा तत्रदधा
सुवर्णंतुभूमींगांतुरगंरथं छत्रंछागंवस्त्रमाल्यंशयनंवासनंगृहमित्युक्तवान् एतत्कर्म्माशौचंमध्येपिकार्य्यं तदाहप्रजा
पतिः आशौचेतितुसमुत्पन्नेपुत्रजन्मयदाभवेत् कर्त्तुस्तात्कालिकीशुद्धिपूर्वाशौचेनशुध्यति जननसमयेपितृसान्निधा श्रीः
८ नेद्वादश्यादिशुभदिनेकार्य्यकन्यायांअमंत्रकंकुर्य्यात् अत्रत्यमंत्रार्थः प्रतेददामिमधुनोघृतस्यवेदंसवित्राप्रसूतंमघोनी ८
आयुष्मान्गुप्तोदेवताभिःशतंजीवशारदोलोकेअस्मिन् हेशिशोनेनवमधुनःघृतस्यचएकदेशामितिशेषः तंप्रददा

स्मि कीदृशं वेदं वेदपत्नीति वेदः प्रजापतिमित्यर्थः पुनः कीदृशं सवित्रा देवेन मघोनां हविर्लक्षणां च नां धनवतां वा यजमानानां प्रसूतं प्रेरितं ए
वं भूतं प्रदत्तमित्यन्वयः त्वं देवनाभिः गुप्तो रक्षितः सन् आयुष्मान् भूत्वा अस्मिन् लोके शतं शरदां इहं जीव मेधां मे देवः सविता मेधां देवी
सरस्वति मेधां मे अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजा सविता देवने मेधा धत्तां तथा सरस्वती न मेधामादधातु दधातेः अत्र आ
त्मने पदे एकवचनं पुष्करस्रजा हिरण्य हिरण्यकमलस्रग्युक्तौ अश्विनौ देवौ अनेन मेधामाधत्तां दधातेः परस्मैपदे द्विवचनं अश्मा
भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतं हे पुत्र अश्मा भव अश्मवत् त्वं स्थिरो भव परशुर्भव परशुवित् दुरासदो
भव हिरण्यमस्तृतं भव अस्तृतं मलेनानाच्छादितं हिरण्यं भव तन्नो स्थली कुत्सु वर्मवद्दीप्तो भव वेदो वै प्रसिद्धार्थः वेदो धनं अथवा वेद
वद्धर्म साधनैश्वर्यविशेषस्य पुत्रनामासि पुत्रनाम धनमासि स त्वं शतं शरदो जीव इमां कुमारो जरां धयतु दीर्घमायुः प्रजीवसे अ
स्यै त्वे नो प्रयुंजान आयुर्वर्चो यशो बलं इंद्र श्रेष्ठानीत्यस्य शौनको गृत्समद इंद्रः त्रिष्टुप् इंद्र श्रेष्ठानि द्रविणानी धेहि चित्तिं दक्षस्य सु
भगत्वमस्मे पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नां हे इंद्र श्रेष्ठानि उत्तमानि उत्तमानि द्रविणानि धनानि अस्मभ्यं

धेहि॥ तनूनमंगानां यद्वानायते वृषभिः शुद्धामितिनित्व पुत्राः तेनोते करणोउरायुष्मयः॥ तेषां मरिष्टिं यद्धिं मां धेहि तयास्य स्मदीयदक्षस्य से
धीविद्यज॥ कर्मणः करणसामर्थ्य स्यावित्रीं ख्यानं धेहि॥ अस्मे अस्मभ्यं प्रभगर्व शोभनयनत्वं सौभाग्यं वनिधे॥ हिरणीयां त्वया दत्तानां तेष
१ नानां पोषं समृद्धिं धेहि॥ तनूनांस्वंगानां यद्वानपने वृषभिः कुलमितिनत्व पुत्राः॥ तयास्य स्मदीयावावास्वाघास्यनस्वाद्वत्यास्य क्रान्सुदि
नत्वं शोभनेन दिनत्वं च देहि॥ पृथुहिरंद्राद्योदेवाद्दछत्रे तानिसुदिनानि तेषां भावः सुदिनत्वं॥ अस्मा पियं धिमघवन्‌ऋजीषिन्निन्द्रराया वि
श्ववाराय स्य भूरेः॥ अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीरान्छश्वत इन्द्र शिप्रिन्॥ जातकर्मणि अंशाभिमर्षने विनियुक्ता मघवन्धन
वन्‌ऋजीषिन्‌हे यिंद्र विश्ववारस्य विश्वैः सर्वैः संभजनीयतया वरणीयस्य तन॥ भूरेः भूरिबाहु रायो धनं द्वितीयार्थे षष्ठी अस्मे अस्मभ्यं श्रीः
९ प्रयं धि प्रयच्छ किंच अस्मे अस्माकं जीवसे जीवनाय शतं शरदः संवत्सरान्‌धाः धेहि॥ हे शिप्रिन्‌शोभनहनो इंद्र अस्मे अस्मभ्यं शश ९
श्वतः बहून्‌राम पुत्रं धेहि॥ जीवसे जीवप्राणधारणे इत्यस्मात्‌तुमर्थे असेप्रत्ययः॥ प्रत्ययस्वरः॥ इति जातकर्म॥ अथ नामकर्म॥
नाम्नाकरणं यस्मिन्‌कर्म्मणि तन्नामकर्म्म पिता सूत्योक्ते द्वादशादिषु भदिने स्वस्तिवाचनपूर्वकं नान्दीश्राद्धं विधाय पूर्वंगुणे

ज्ञिगमकुमारस्यगर्भवीजदोषस्सयार्थंनामकरणंकरिष्ये॥मासनक्षत्रनामपूर्वकपितामहादिनामकुलदेवतानामयुग्माक्षरंनिश्चित्यन
भामांशर्मेशब्दंवाभिधानाभिवादनीयंनामअमौदेवदत्तशर्माइतिश्रूयात् शंखः स्त्रीणांत्वयुग्माक्षरंमुखोद्यंदीर्घवर्णान्तंनामदद्यात्
इदमभिवादनीयंअमौभोजीवंधनाप्रिनेरोनोद्यारणेनां॥पुत्रशिरः परिगृह्यांगादंगादिजपित्वात्रिमूर्धन्यवघ्रायब्राह्मणान्संपूज्यस्वस्त्य
स्मैदेवदत्तायब्रूतेत्यक्त्वानेभ्यः आशिषोगृह्णीयात्॥अंगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे॥आत्मावैपुत्रनामासिसंजीवशरदःशतं
स्विष्टंयोगेवलवताप्रयत्नेनसर्वांगीणरेतोनिषिच्यते॥अतइदमुच्यते॥अंगादंगात्संभवसीतिहृदयंगामस्याधिष्ठानंतेनतस्यापुन
र्वचनंहृदयादधिजायते आधिपंचम्यर्थानुवादी एवंभूतस्त्वंपुत्रनाममात्मैवासिवैप्रासिद्धंमतंशतंशरदंजीवअपमृत्यौवधारायोः
इतिनामकरणं॥चतुर्थेमासिपुण्यपक्षेशुभेनिष्क्रमणंमतान्तरेणदशमेह्नितृतीयेमासिवाशुभेह्निकुमारंस्नातंस्वलंकृतंस्व
स्तिवाचनपूर्वकंनांदीश्राद्धंकृत्वाकुमारस्यगर्भवीजदोषपरिहारार्थंनिष्क्रमणंकरिष्यइतिसंकल्प्यदेवालयंगत्वादेवताम
भ्यर्च्यवीप्रेभ्यःआशिषोवाचयित्वादेवताप्रदक्षिणांकारयित्वामातृष्वसमातुर्दीर्गृहंनीत्वानदीयाशीर्ग्रहीत्वासूर्यचंद्रमसौ

दर्शनंकारयेत्। एवंकुमार्य्यै॥ अथकर्णवेधः॥ कार्त्तिपौषमासेवाचैत्रेवाफाल्गुणेपिवा। कर्णवेधंप्रशंसन्तिशुक्लपक्षेशुभेदिने॥ तत्रापि
स्वास्तिवाचनपूर्वकंनांदिश्राद्धंकृत्वापूर्ववत्संकल्पंवेधनंकुर्यात्॥ उद्यंशिशोरदन्तजातस्यमातुरुत्संगमपिरो। सौचिकोवेधयेत्कर्णौ
सूच्याद्विगुणसूत्रयेति॥ ज्योतिषे॥ विप्रानन्यश्चयो शिशोर्गृह्णीयात्॥ एवंकुमार्य्याः॥ इतिकर्णवेधः॥ अथान्नप्राशनं॥ षष्ठेमासि
10 शुभेदिनेस्वास्तिवाचनंनांदीश्राद्धंकृत्वाकुमारगर्भबीजदोषपरिहारार्थंसर्वमासिथर्यंअन्नप्राशनंकरिष्ये अलंकृतंकुमारंदेव
तासन्निधौमातुरुत्संगउपवेश्यस्वर्णपात्रेदधिमधुघृतक्षीरस्वर्णमिश्रंपायसंनिधायअन्नेनददामि देशाचारस्यप्रदक्षिणंअग्नि
त्रिःकेशान्वपतिदक्षिणेकेशपक्षेओषधेत्रायस्वैनमितिमंत्रेण उदर्यंनिधायतत्रस्वधितेमैनंहिंसीरितिमंत्रेणताम्रक्षुरं
निधाययेनावपदितिमंत्रेणसकेशंछित्वाछिन्नानवगयकान्शमीपर्णैरिकीकृत्यमात्रेप्रयच्छति मातामानानुडुहेगोमये श्रीः
निदधाति द्वितीयतृतीयचतुर्थच्छेदनेपिंजूलनिधानादिसमानं द्वितीयच्छेदनेयेनधातेतिमंत्रः तृतीयेयेनभूयश्चेति चतुर्थ १०
छेदनेइमेत्रयोमंत्राः एवमेवोत्तरपक्षेत्रिभिर्मंत्रैस्त्रिवारंछित्वा यत्क्षुरेणेतिमंत्रेणायतमारभ्यमूलक्षुरधारांनिमृज्यशीतो

स्नाभिमंत्रेणानापितं प्रेष्यस्वरूपिसंस्तया शिरश्च कारयित्वास्नाप्यानीय स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ब्रीह्यादिपूर्णानि पात्राणि ना
पिताय प्रदद्यात् कुमार्य्याः एतद् मंत्रकं कुर्य्यात् हारीतः प्रतच्छेकलोपे तु पादकृच्छ्रं समाचरेत् लुप्ते चौले त्वर्थकृच्छ्रं द्विगुणं स्यादनापदि
इति चौलकर्म्म अथास्य मंत्रार्थः पृच्छाग्ने त्यस्य राहूगणो गोतमो ऋषिः अग्निस्त्रिष्टुप् पृच्छाग्ने इह होमनिषीदादद्धः सुपुरएता भवानः अ
वतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यजा महे सौमनसाय देवान् हे अग्ने प्रेहि आगच्छ इह अस्मिन् यज्ञे होतासन् निषीद उपविष नोऽस्माकं पु
रएता पुरतो गंता सुभव सुष्टु भव यस्मात् त्वं अदब्धः राक्षसादिभिः अहो स्मासि ताइशां विश्वमित्वे सर्वव्याप्नुवत्यो रोदसी द्यावापृ
थिव्यौ त्वा त्वां अवतां रक्षतां आगत्योपविश्य पृथिव्यां राज्ञि तस्य मनसा महे महते सौमनसाय सौमनस्यापदे वान् दानादिगुण
युक्तानिंद्रादीन् यज हविर्भिः पूरय सौमनसाय सुमनसो भावः सौमनसं तस्मै इदमिसंबंधः सामान्येऽथ एष सचात्र भावलक्षणे सं
बंधिविशेषे पर्य्यवस्यति अभिघारणे निष्ठायां जुष्टादमूनाभिर्भ्यस्याः त्रेयावसूक्तो अग्निस्त्रिष्टुप् जुष्टादमूना अग्निर्थिदुरोणामि
मंत्रो यज्ञमुपयाहि विद्वान् विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामाभरा भोजनानि जुष्टः पर्य्याप्तः दमूनाः दानमनाः दात्र

भना अनिषिः मरुत्सूर्य्यश्च सनत्कुमर्मनः अस्मदीयं यज्ञमुपयाहि उपगच्छ विद्वान् ज्ञानवान् हे अग्ने विश्वा अभियुजः अभियोक्तृन् द्वेषून् वि
हन्यशत्रुयतं निषां भोजनानां निश्चन्नानि धानानि व आभर आहर चौलकर्म उपनयन गोदान विवाहे प्रधानहोमे अग्न आयूंषि त्रयस्य श
तवैखानसा ऋषयः गायत्री छंदः अग्न आयूंषि पवस आसुवोर्जमिषं च नः आरे बाधस्व दुच्छुना अग्निऋषिः पवमान पांचजन्यः पुरोहि
तः तमीमहे महागयं अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यं दधद्रयिं मयि पोषं हे अग्ने पवमान स्वरूपं त्वं अस्माकमायूंषि पवसे नो
अस्माकं ऊर्जमभर संद्वषमन्नं वा सुव अभिमुख्यं प्रेरय किंच दुच्छुनां रक्षो नो भेन्तश रक्षांसि अरे अस्मत्तो दूरे एव बाधनं पीडय
आभिकषिरिति पांचजन्य निषादपंचम्याश्च त्वारो वर्णाः पंचजनाः यद्वा गंधर्वाः पितरो देवाः असुरा रक्षांसि इत्येते पंचजनाः श्रीः
अथवा देवमनुष्या गंधर्वाश्च अप्सरसः सर्पाः पितर इति निरुक्ता ओपमन्यवाभिहिताः पंचजनाः तेषां तत्तदभीष्टप्रदानेन स्वभूतः आद्यैः ११
११ सर्वत्र इष्टा पवमानः पंचमो नो अग्निः पुरोहितः कर्म्मण्य यमग्रिभिः पुरो निहितः तं पूर्वोक्तलक्षणं महागयं महाद्रिरपि देवादि
निर्मितयं महान्ति प्रभूतानि यज्ञं गयानि यस्य सः तथोक्तः तं पवमानगुणविशिष्टमग्निमीमहे धानादीनि याचामहे अग्ने प

यमानोऽग्निः पुरोहितः कर्मण्ययमृत्विग्भिः पुरो निहितः तं पूर्वोक्तलक्षणं महागयं महाद्भिरपि देवादिभिर्गोगव्यं महाग्निप्र
भूतानि यज्ञगृह्याणि यस्य सः तथोक्तः तं पवमानगुणविशिष्टमग्निमीमहे धानादीनि याचामहे अग्ने पवस्व स्वपा इति हे
अग्ने स्वपाः शोभनकर्मा त्वं अस्मे अस्मासु वीर्यं शोभनवीर्यं पिन्वं वर्चः वर्चः दीप्तोतेजः पवस्व आगमय पातय आभवान् रयिं धनं पुत्रं
वा पोषं पुष्टानेः कर्माणि वा यज्ञ गवां युष्टं यद्वा गवादिकं मयि भवान् दधत् करोत्वित्यर्थः दधत लेटि अडागमे धालोपो लेटि
वेत्यकारलोपः प्रजापतिनेनिरुक्तमीमन्त्रव्याख्याना उष्णेनवायउदकेनेहि हे वायो उष्णेन उदकेन उष्णमुदकं गृहीत्वा एहि आगच्छ
अदितिः केशान्वपत्वापउदन्तुवर्चसे आदित्याः वपतेऽनुग्रहकर्त्री त्वं आपउंदन्तु माणवकस्य शिरः उदंतु क्लेदनंतु वर्चसे दीप्तये
ओषधेत्रायस्वैनं स्वधिते मैनं हिंसीः हे ओषधे वार्हि शाल्मिके एणं मानवकं त्रायस्व रक्ष स्वधिते व्यवधानमेव रक्षणं वार्हिषः स्व
धिते मैनं हिंसीः हे स्वधिते मैनं स्वस्मिन्प्रयोजने धितिरवस्थानमस्यास्ति स्वकार्यसमर्थः धिट् आधारे स्वधिते क्षुर एवं मा
हिंसीः हिंसा प्रतिषेधो वा च क्षुर प्रमादाय येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् तेन ब्रह्माणो वपतेद

मस्यायुष्मान् जरदष्टिर्यथासन् ॥ येन क्षुरेण सविता देवः सोमस्य राज्ञो वरुणस्य वा शिरो वपत् कीदृशः विद्वान् नापितं कर्मणि
कुशलः तेन क्षुरेण क्षुरस्य जात्यापृक्ता ॥ तादृशेन क्षुरेण हे ब्राह्मणाः अस्य मानकस्य इदं शिरो वपन ॥ वनेमा प्रयुष्टं युष्मदत्र
तया वपनस्थानीये केशान् छिनत्त्वीत्यर्थः ॥ यथा वपनेसत्वयं माणवकः ॥ आयुष्मान् जरदष्टिश्च प्राप्तवार्धको जीर्णाशनो वा
यथा स्यात् ॥ वृहस्पतेरग्नेरिंद्रस्य चायुषे ॥ तेन आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्त्यय इति येन क्षुरेण धाता बृहस्पतेरग्ने
रिंद्रस्य च शिरः आयुषे अवपत् ॥ हे माणवक तेन शिरः ॥ आयुषे आयुर्वृध्यै सुश्लोकः ॥ सुकीर्त्तिः तस्य भावः सुश्लोक्यं तस्मै यथा
यं सुकीर्त्तिस्यात् स्वस्त्यये अविनाशाय च वपामि ॥ येन भूयश्च रात्र्यां ज्योक् च पश्यामि सूर्यं ॥ तेन आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्त्य
ये इति येन क्षुरेण वप्तायं माणवकः भूयो भूयिष्ठं च रात्रिं इति लेट् भूयिष्ठं चरेत् ज्योक् च ॥ दीर्घकाले च सूर्यं पश्यानि ॥ प श्रीः
श्येत ॥ लेट् एतेन तत्कार्थः ॥ यत् क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वप्त्रा वपसि केशान् छिंधि शिरो मास्यायुः प्रमोषीरिति ॥ हे क्षु १२
राधिदेव ते वप्ता त्वं पश्य यदा मर्चयता नीत्या प्राप्तया सुपेशसा सुरूपेण उज्ज्वलेन क्षुरेण स्वात्मभूतेन केशान् वपसि

तथास्यस्य शिरः शाङ्घि शिं श्वास्य युश्चास्य मा प्रमोषीः वपनस्य स्वस्तो मंडलत्वादेव प्रार्थ्यते सुधीति पाठेऽस्याः शिरः शुभं कुर्वीत्यर्थः

वप्तेति पाठे क्षुरस्य विशेषणं शीतोष्णाभिरद्भिः स्वर्थं कुर्वाणो क्षुरं वनकुशलीकुर्वीति हे नापित शीतोष्णाभिर्मिलिताभिः अ

द्भिर्वर्थमपि प्रयोजनं केशछेदनरूपं कुर्वाणः अक्षुरं वन माणवकमक्केशायन कुशलीकुरु कुशलवान् भूत्वा मा सपवस्वेत्यर्थः इ

ति चौलकर्म अथोपनयनं नियमपूर्वकं उपस्थाचार्यसमीपनीयते माणवको अस्मिन् कर्मणि तदुपनयनं तदुदगयना

द्यक्तकाले शुभदिने प्राप्ते पूर्वेद्युः स्वस्तिवाचनं नान्दीमुखं विधाय अपरेद्युः कृतस्नानमलंकृतं कुमारमाशीर्भिः पूरयित्वा

ब्राह्मणैः सह भोजयित्वा शिरोवपनं स्नानं च कारयित्वा ज्योतिः शास्त्रविदुक्ते शोभने मुहूर्ते तं कुमारमंके स्थाप्य मुखं निरीक्षतं स्व

दक्षिणे उपवेशयन् स्यकामचारादिदोषपरिहारार्थं तदानीं पूर्वेद्युः कानिचित् कृच्छ्राणि गोहिरण्यादि प्रत्याम्नाय रूपेण यथा

शक्ति दत्वा नवसंस्थानं रूपवीतस्थाने धारयित्वा शालाग्निं व्याहृत्या प्रतिष्ठाप्य कुमारेणान्वारब्धो भूत्वा प्राणानायस्य सं

कल्पः अस्य कुमारस्य शर्मवीतदुरितक्षयार्थं उपनयनहोमं कर्तुं तदंगमन्वाधानं करिष्ये तत्रदेवता परिग्रहार्थं इत्याद्या

रावाज्येन सुक्त्वा अग्निपवमान मितितिस्रिः॥ प्रजापतिं पृताः प्रधानदेवता॥ आज्येन शेषेन स्विष्टकृतमग्निमित्यादिभूर्भुवः स्वरन्तं सुक्त्वा
समिदृय माधाय परिसमूहनादाज्यसंस्कारांतं कृत्वा कुमारं सहतेन वाससा परिधाप्य नादृशं वस्त्रं कृत्वा जिनं वाप्रावरणार्थं दत्वा
यज्ञोपवीतं धारयित्वा ततः आचार्यस्य पश्चादग्निमान्वारभ्य हुत्वा अग्निं यज्ञपात्राणि चोत्तरतः आचान्तं यज्ञपात्राणां पश्चादग्निमान्वा
13 नं मन्त्रेणानीय दक्षिणे उपवेश्य वहिरास्तरणादि स्रुच संमार्जनान्तं कृत्वा ब्रह्मचारिणि समन्वारब्धे एवाघारान्तं कृत्वा अश्मआ
यूं वीनि निसृभिः प्रजापतेरिति प्रधानाष्वाहुतीर्हुत्वा ततः आचार्योग्ने उत्तरतः प्राङ्मुखस्तिष्ठेश माणवकस्य आत्मनो ऽग्रेश्च यवा
यभकुर्वन् उत्तरतो गत्वा प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेत् अथाचार्यो ब्रह्मचारिणः अंजलिमाद्भिः पूजयेत् आचार्यः तत्सवितुर्वृणीमह इति मंत्रेणास्वां
जलिं कुमारांजलौ निनीयदेवस्य त्वेति मंत्रेण ब्रह्मचारिणः सांगुष्ठं पाणी गृहीत्वा असौ शब्दस्थाने ब्रह्मचारिणं नमसंबुध्यंतं च दे श्रीः
१२ शपुनरपि अंजलिनियनां तं पूर्ववत्कृत्वा सवितानेहस्तमग्रभीत्॥ इति मंत्रेण हस्तं गृहीत्वा नाम वदेत्॥ पुनरप्यंजलिनियनान्तं कृत्वा १२
अग्निराचार्यस्तवेति मंत्रेण हस्तं गृहीत्वा पूर्ववन्नाम वदेत्॥ ततः आचार्यो देव सवितुरिति मंत्रेण आदित्यं दर्शयित्वा कस्यति

मंत्रेणप्रजापतयेपरिदायधुवास्वर्ह्क्षैः कुमारंदक्षिणावृत्तंप्रांमुखंकृत्वाअस्यांसयोरुपरिपाणीकृत्वातत्रार्धेनहृदिस्पृशेत् ततोयथा
गतंतमुपविश्यपर्युह्नोक्षणेविनासंकल्पअग्नयेसमिधमित्यनयासमिधंहुत्वाहस्तंप्रक्षाल्याग्निमुपस्पृश्यतेजसामेतिमंत्रेण
ओष्ठाविलोमकोसंवृतौकृत्वा मुखमचमार्ष्टि त्रिचमवमार्ष्टि अथमयीन्यादिषड्भिर्मंत्रैर्हविर्भिर्जमुपस्थायदक्षिणंजान्वाच्यआचार्य
स्यपादावुपसंगृह्याभिवादनीयंनामोच्चारणस्यशिरोवनस्यअधीहीत्यादिकंप्रैषंब्रह्मचारीब्रवीति ततआचार्योब्रह्मचारिणः
परिधानीयनाम्नाआत्मनःपाणिभ्यांचतस्यपाणीगृहीत्वाअधिदैवतछंदः प्रणवव्याहृतिपूर्वकंगायत्रीपक्षोवानयेत् ततोअर्धचम
र्धर्चेनतत्छः ततआचार्यःकुमारेहृदयेसमीपेउर्ध्वांगुलिपाणींनिधाय मामव्रतइतिमंत्रंजपेत् ततउत्तरतोग्नेःमौंजीमेखला
मियंदुरुक्तादितिद्वाभ्यांमंत्राभ्यामाबध्यकेशासंमितंदंडंचदत्वाब्रह्मचर्यमादिशेत् ब्रह्मचर्यमसीत्यादिवेदमधीनेत्येतंब्रह्मच
र्यनियमानिदिश्यद्वादशवर्षाणीत्यादिकालंनिर्दिश्यतंदक्षिणतआनीयाविशिष्टकृदादिपरिषेचनान्तंकृत्वाअथब्र
ह्मचारीअपत्यख्यायितंभवानभिक्षांददात्वितियाचयेत् अथवाभवाननुप्रवचनीयंददात्वितियाचयेत् अपत्याख्यायि

नीवाभवति मिश्रां दद्यादिति याचयेत्॥ श्री ग्राह्यन्यत्र मंत्रस्व गुरवे मात्रिवेदयेत्। अहःशेषं तं ह्रीं निषेत् तस्य माध्याह्निकानुष्ठानं नास्ति
इत्युपनयनं॥ अत्र मंत्रार्थः॥ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रं यज्ञोपवीतं बल
मस्तु तेजः यज्ञस्य विष्णोः परमात्मनः उपसमीपे वीतं विविधमागतं जीवस्वरूपं परमं तु उत्कृष्टं पवित्रं सर्वपावनं प्रजापते
प्रजानां पालयितुः संबंधीनितिशेषः यस्मात्सिद्धं सर्वयज्ञकारणं सहजं स्वभावभूतं अथवा भूतेंद्रियाणि सहोत्पन्नं पुरस्तात्
पूर्वं ज्ञानादिति यावत् आयुष्यं आयुष्यवत् अर्ग्यं श्रेष्ठं प्रतिमुंच सर्वतः अविद्यादिभ्यो मोचय शुभ्रं उज्वलं कर्तृत्वादिविमुक्तमित्य
14 र्थः यद्बुद्धिचैतन्ये जीवभावः तिष्ठति यज्ञोपवीत मोक्षं कुरु दंशस्यापरिवाहिर्विधार्यजीवभावः तत्पाति मुंचेति योज्यं यस्मादेवं हृदि वि
तन्ये तिष्ठति यज्ञोपवीतं तस्मात् हृदयस्यापरिवाहिर्विधार्यमाणं वैवाणिकैरिदं यज्ञोपवीतं स्थानस्थत्वात् कार्पासादिसूत्रमपि श्रीः
१४ यज्ञोपवीतं तद्बलं वीर्यवत्कर्मकारणावलंस्का भूयात् तेजः ब्रह्मवर्चसं च तन्मयं भूयादिति योज्यं यस्माद्ब्राह्मणमपि यज्ञोपवीतं य १४
ज्ञोपवीतसामीप्यात्तस्मादेवमेवरूपं कर्तृत्वादिविनिर्मुक्तं मोक्षयोग्यं हृदयकमले छेदे शकालकृतपरिच्छेदशून्ये स्वयंप्रकाश

यैतन्येकरमेवन्नेभानं सुखं यज्ञोपवीनमिति नान्यर्थः अंजलिप्रदाने तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनं श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं
भगस्य धीमहि अस्याश्वावेयः श्यावाश्वः सावित्रानुष्टुप् तत्प्राप्तत्वेन भोजनं भोगयोग्यं धनं वयं स्तोतारो वृणीमहे प्रार्थयामः
कस्य धनं सवितुः सर्वप्रेरकस्य देवस्य स्वभूतं लब्धं च श्रेष्ठं प्रशस्यं सर्वधातमं सर्वभोगप्रदमित्यर्थः तुरं शत्रुणां हिंसाकं धनेन श
त्रून् हन्तुं शक्यत्वात् तादृशं धनं भगस्य भजनीयस्य सवितुः अनुग्रहाद्धीमहि धारयाम उपभोगं करवामेत्यर्थः अथवा धनं वृ
णीमहे आर्थित्वाच्च लभेमहि देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णामि हे देवदत्तशर्मन् सवितानेहस्तमग्र
भीद् सावितिसवितादेवः तेन वहस्तमग्रभीत गृहहोर्भकारः छांदसी निहकारस्य भकारः हे देवदत्तशर्मन्नग्निराचार्यस्तवासा
विति अग्निस्तवाचार्य्यः आचार्यस्थानीयः हे देवदत्तशर्मन् सूर्यदर्शनं देवसवितरेषते ब्रह्मचारी तंगोपाय समामृतेत्याचार्यः
हे सवितः देवएष ब्रह्मचारी ते तव त्वदधीनइत्यर्थः तंगोपाय रक्षस्व समामृत मरणं मागमत् परिदाने कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य
ब्रह्मचार्यसि अथ त्वा कमुपनयत नयते काय त्वा परिददामिहे माणवक कस्य प्रजापतेः संबंधी ब्रह्मचार्य्यसि ब्रह्मवेदनदर्थ

व्रतचारी। प्राणस्य जीवात्मनः संबंधी ब्रह्मचार्येसि कः प्रजापतिः कं ब्रह्मचारिणं चरणा
न् ब्रह्मरूपं त्वा त्वां उपनयते नियतं त्वा धीमानात्मनः समीपं प्रापयति उपन
15 यनकर्तापि प्रजापतिस्वरूप इत्यर्थः॥ अतः काय ब्रह्मणे त्वं तत्त्वां परिददामि
कुमारस्यावर्त्तने युवा सुवासा इत्यस्य गाथीपुत्रो विश्वामित्रो यूपस्त्रिष्टुप्॥ युवा सुवा
साः परिवीत॰॥ युवा अष्टांगानि लक्षणलक्षित इत्यर्थः॥ सुवासाः शोभनेन वाससा
युक्तः। परिवीतः तथा रशनया वेष्टितः एवं विधो य आगात्॥ आगच्छति स उ स
एव श्रुपः श्रेयान्॥ जायमानः। सर्वेभ्यो वनस्पतिभ्यः उत्कृष्टतया संपद्यमानो भवति
तमेवंविधं यूपं धीरासः प्रज्ञामनुसादेवयंतः देवान् कामयमानाः स्वाधयः सुकुस
र्वतो ध्यानयुक्ताः। कवयः क्रांतदर्शिनोऽध्वर्यादयः उन्नयंति उन्नयंतं कुर्वंति॥ ब्रह्मचार्य
यज्ञकार्ये। अग्नये समिधमहार्षं १ अग्नये तुभ्यं समिधमहार्षं आहरामि। कीदृशाय बृ २५
ही

हुते अभायतो च हृतो। जातवेदसे। जातधनाय जातप्रज्ञाय वा। हे अग्ने त्वं तया समिधा
वर्धस्व। वयं आस्नेणाः जुहुमः॥ स्वाहा। इदं समिल्लक्षणं। हविः स्वाहुतमस्तो य
स्तु रूप प्रसाद पावनत्वादेव स्मिन् अपि वहुत्यतिमानः॥ तेजसामासमनज्मी
ति हे अग्ने भव तेजसामा समनज्मि लिंपामि व्याप्तं करोमि॥ मयि मे धां मयि प्र॰
अग्निर्मयि मे धां प्रजां तिजस्वद धातु। इंद्र इंद्रियं सामर्थ्यं दधातु। सूर्यः भ्राजो
रीतीः दधातु॥ यत्ते अग्ने ते॰ यत्ते॰ वर्च॰ यत्ते॰ हर॰ हे अग्ने ते तव तेजः कांति रूपं ते
नाहं तेजस्वी स्यातिमान् भूयासं। वर्च बलो हरो रश्मिरूपं तेजः क्षिप्रं स्पष्टं॥ ॥
विमृतिग्रहणे॥ मा नस्तोके इत्यस्या आंगिरसः कुत्सो रुद्रो जगती॥ मा नस्तोके
हे रुद्र। नोऽस्माकं तोकादि विषये मारिषः मा हिंसीः तोकशब्दः पुत्रवाची। तन
यः स्ततुभ्यः आयुरंतोदातो मनुष्यनाम। पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो योऽस्मदीयोम
नुष्यः तस्मिन् हिंसा मा कृथाः। तथा हे रुद्र वीरान् शौर्यान्वितान् अस्मदी

वयंचहविष्मंतःहविर्भिर्युक्ताःसंतःसदमित्त्वासर्वदैवत्वाग्निंहवामहे॥यिम्रति
धारणे॥त्र्यायुषंज०॥त्र्यायुषमितिकौमारयौवनस्थाविराणिजीएयायूबि
16 तेषांसमाहारःत्र्यायुषंपट्॥जमदग्नेःग्निवत्ममाप्यस्तु।एवंकश्यपादिषु
योज्यं।एवंममश्तायुष्यमस्तु॥ओंचमद्युतिस्थालीपाकेव्याख्यातं॥सावि
त्रीप्रदाने॥अधिहिभोःसावित्रीभोअनुब्रूहीति।अध्यापया।सावित्रींभोअनु
ब्रूहिअनुग्रहंकुर्वेथदा॥द्विरामंत्रणमादरार्थं॥प्रणवस्सव्याहृतिगायत्री
त्रिवसामर्थ्यादुच्यंते॥प्रणवस्वरूपंतावदुच्यते।प्रजापतिःभूःआदिलोका
नस्पृष्ट्वातत्राग्निवाय्वादित्यान्सारमुद्धृत्यतेभ्योपिसारंवेदानुद्धृत्यतेभ्यो
सारंव्याहृतीरुद्धृत्यताभ्योपिसारमकारमकारउकारमकारमनुद्धृत्यता
नेकधासमभरत्तदेतदोमितिप्रणौत्योमितिवैएतत्प्रजापतिरक्षामयतेति
षंडेतिप्रपंचितं।प्रणवस्यअजपाप्रकृतिकत्वात्तस्याएवंप्रणवार्थः।तथो
क्तंमंत्रशास्त्रे॥सकारंचहकारंचलोपयित्वाप्रयोजयेत्।संधिंवैपूर्वरूपा

एवं ततो सो ऽप्रणवो भवेत् । तत्र तच्छब्दप्रवृत्तिकेवलसायितिशब्देन साक्षिरूपस्वात्मकं ब्रह्मा
भिधीयते ॥ अहमिति सर्वसाक्षीप्रत्यगात्मतयासामानाधिकरण्येनोक्तत्वं एवं स्थि
ति अखंडैकत्वभावं साक्षिरूपस्वात्मरूपं परं ब्रह्माभिधीयते ॥ स एव प्रणवार्थः ॥ तथो
क्तं गीतायां ॥ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥ इत्येवं त्रिविधः प्रणवः । सर्व
कर्मसु मंत्रादौ स्यात् तेनैव युक्तः सन् सर्वपुरुषार्थं साधयति ॥ तथा चोक्तं गीता
यां ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ॥ प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवा
दिनामिति ॥ ॥ अथ व्याहृतीनामर्थः ॥ भवत्यस्मिन्भूतानीति भूः । अंतर्भावितण्यर्थो
दस्तिनिगुणभावत्वादसः । उपपादेशः स्वः सुखं वरणीयत्वात्सुखमस्मिन्प्राप्य
त इति वा स्वः ॥ ॥ स्वश्चोपस्थापादर्तेः अधर्तर्थ्यपिव्यत्ययेन व्यच । यणादेशः । ए
तेषामर्थः । प्रणवार्थ एव प्रसंगादुत्तरव्याहृतीनामर्थ उच्यते ॥ महः महपूजायां स
र्वेषां सर्वप्रकारैः पूज्यं महः । सर्गकाले वियदादिसर्वं स्वस्माज्जनयतीति जनः । तपः

तपश्चालोचने सर्वलोकच्युतपत्त्वसर्वज्ञत्वं सर्वस्य प्रशास्तृत्वेन तापकं चेति तपः ॥ सत्यं
अविपर्यस्तस्वभावं । कुचिद्देशे काले चैकेनापि प्रमाणेनानाविद्धं सत्यं ॥ आसां सप्त
व्याहृतीनां प्रत्येकं सत्तास्वभावादिरूपार्थस्योक्तत्वात् । परमात्मतत्त्वप्रतिपादक
त्वात् तादृशेन प्रणवेन प्रत्येकमभिसंबंधः । एवं गायत्र्यार्थस्यापि प्रणवार्थेनैकत्वं ॥
धी तत्सवितुरित्यस्य गाथीपुत्रो विश्वामित्रः सविता गायत्री सवितुः सर्वस्य लोकप्रस
17 वितुः । सवितृशब्दोपलक्षितस्य मायाव्युदासाय स्वरूपलक्षणमाह । देवस्य द्योत
मानस्य स्वयंप्रकाशचिदेकरसस्य वेदांतमहावाक्यतात्पर्यविषयत्वसिद्धये श्रु
त्यास्यत्वसिद्धये च आनंतानंदस्वरूपत्वमाह ॥ वरेण्यं सवितुर्देवस्य वरेण्यं रू
पं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनीयं स्करैवैः कृतानुरूपं सर्वैः स्वस्वस्य प्रार्थनीयत्वात् । ए
वंविधस्य रूपस्यास्य मलसंसारदाहकत्वमाह ॥ भर्गः साक्षिदानंदैकरसनिर्गु
णं परमात्मरूपं प्रकृतिप्राप्तौ तास्य संसारगर्भैः दाहकं सांतायं शब्दः एवंविधं
तत्त्वमेव कार्यकारणस्वमायापास्य स्वाजलचंद्रवत् तत्तद्रूपप्रविष्टजीवां स्वयं लक्ष्या ७

तत्पदाभिधेयं सत् बुद्ध्यादिप्रेरकत्वेनावस्थितमित्याह ॥ धियो यो नः इति यः एतत् तृतीयान्तलिं
गस्यानेपुंलिंगनिर्देशः । एवंविधं नवतः अस्माकं मनआदिकारणद्वारैः मनबुद्ध्यां विषया शा
शब्दादिविषयेषु धियः धीवृत्तीः प्रचोदयात् । सदा प्रेरयति तत् बुद्ध्यादिप्रेरकं । सवितुः देवस्य वरेण्यं पर
मानंदं भर्गः स्वप्रकाशसंसारदाहरूपं विष्णुरूपं धीमहि ध्यायेमहि एवं प्रणवव्याहृतिगायत्रीणा
मेकार्थत्वं प्रदर्श इदानीं तच्छिरसोऽर्थमुच्यते । आपो इत्यादि ओमित्यन्तार्थः । आपः आप्नोतीत्यापः
सर्वं अनेनात्मस्वरूपेण सर्वव्यापकः सत्वज्योतिः स्वयंप्रकाशमानज्योतिः सत्वानंदस्वभावः ।
अमृतं तदेवामृतं । अमरणधर्मकं । ब्रह्म तदेव तदेव देशतः कालतो वस्तुतश्च अवच्छिन्नमेवमन
न्तार्थस्य वाहाति पर्यायेण एकमात्र भूरित्यादि तत्सामर्थ्यः प्रोक्ताः सप्रणवव्याहृतिगायत्रीशिरसः
प्रतिपादितमखण्डैकरसात्मभावमक्षरं परंब्रह्म वेद्यं [illegible]कारो ओमिति । इदं योगिभिः ध्येयं मनसाङ्गे
इदं वंदे दाशि मम अङ्गे मे मनसि चिन्तते अस्तु मम वाचि[illegible] मनसि चिन्तते अस्तु मम वाचमेकवनोऽनुपस्य

बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यं हे ब्रह्मचारिन् तेन मंत्रेण नियुक्ते मूते भूतावरणायेत्यर्थः ।
मम हृदये दधामि हृदयं मनः तत्पूर्वमेकमनुज्ञां ददामीत्यर्थः तेन ते मम चित्तं अन्वेतु मामि
ना तु सारी भवतु किंचित त्वं मम वाचं ज्ञात्वा एवं व्रतः सन केवलं मदाज्ञा करणमेव व्रतं नियमो
18 यस्य सतो हरः सन् जुषस्व प्रीत्या सेवस्व बृहस्पतिः वाचस्पतिर्देवः ब्रह्म वर्चस दानकर्ता स त्वं
त्वां मह्यं नियुनक्तु नितरां योजयेत् त्वं तु मदाज्ञाकरणेन ब्रह्मवर्चसं प्राप्तस्तद् भवतीत्यर्थः बृहस्पतेर्ब्र
ह्मवर्चसज्ञातत्वं ॐ इहमाने श्रुति कदयो ब्रह्मादिति ज्ञातं मौञ्जीबंधने इयं दुरुक्तात परिबाध
माना वर्णं पुनती न आगात प्राणापानाभ्यां बलमाभरन्ती स्वसा देवानां सुभगा मेखलेयं ।
इयं मौञ्जी दुरुक्तात दुरुक्तानि परिबाधमाना सर्वतो नाशयन्ती शर्मवरूथं वर्णं पवित्रं पुनती शोध
यन्ती नः अस्मान् आगाछतु आगतवती प्राणापानाभ्यां चतुर्थ्यर्थे पंचमी तत ताभ्यां बलमाभरन्ती
आहरन्ती स्वसा देवानां एवंभूतेयं मेखला सुभगा । ऋतस्य गोप्त्री तपसः परस्वी घ्नती रक्षः सहमा १८

नात्र राती:।सा न: समंतमनु परेहि भद्रया भर्त्तारि स्तेम स्खले मा रिषाम। ।ॐ तस्य गोप्त्री सत्यस्य
पत्नुः स्य वा गोप्त्री तपस: परस्पी पाते एतत्र ऋ्पं परः शब्दः प्रकर्षे तपसः प्रकर्षेण पात्री। मूर्ती
रक्षा: रक्षसां हननं कुर्वती सहमाना अभिभवंती अराती: शत्रजाती। छंद सोऽत्र प्रकृति भाव:
या एवंभूता सा त्वं नो अस्मान् समंत सर्वत: अनु आनुरूप्येण परेहि परिगच्छ। भद्रया त्वया
रक्षिता वयं हि मे स्खले मा रिषाम मा हिंसी। ता मां भर्त्तारि स्तेत्यादि मंत्राणां।। ।।अथानु
प्रवचनीयपद्धति:।।यस्य मंत्र प्रवचनाचार्येणाहुतं तमनु तदंग लोहत्य त्वर्मे क्रियते तद
नु प्रवचनीयं।।अत्र सावित्र्यनुक्ता। प्राणानां यस्य संकल्प्य उपनयनांगं तदनु प्रवचनीय होमं
कृतं तदंगमन्वाधानं। इत्याघाराघारांतमुक्त्वा। सदसस्पति सवितारं ऋषिं एता: प्रधानदे
वता: चरुद्रव्येण स्विष्टकृतमित्यादि व्याहृत्यंतमुक्त्वा समिद्ध्यमाधाय परिसमूहनादि परि
लेपात्र निधानांतं कृत्वा अनुप्रवचनीयार्थं याचितं तण्डुलानि रूप्य तत् लोपीप्रोह्य आज्यावघा
रादि विरूक्षपणांतं कृत्वा चार्याय स्थालीपाकमष्टत इति निवेदयेत्। एतत्कर्मेकर्तुं अशक्त

ध्ये त्वमाचार्यो वा कुर्यात्॥ अथाचार्यो माणवकेन समन्वारब्धोः ऽ धा धा धा धा धारां तं कृत्वा।
सदसस्पतिमित्यृचा सदसस्पतये। तत्सवितुर्वरेण्यमित्यृचा सवित्रे। ऋषिभ्य इति मंत्रे
19 ण। ऋषिभ्यः चरुं कृत्वा स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्यान्येन ब्रह्मौदनेन ब्राह्मणान् भो
जयित्वा वेदसमाप्तिरस्त्विति वाचयित्वा॥ ॥अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा
व्रतं चरेत्। एतदादिस्नानं त्रिकालसंध्योपास्त्यग्निकार्यभिक्षाचर्योपास्तगुरुशुश्रू
षादि कुर्यात्॥ प्रियं सोम इति मेधाजननप्रयोगः॥ अत्रत्यमंत्रार्थः। चरुहोमे। सद
सस्पतिमित्यस्याः कण्वो मेधातिथिः सदसस्पतिर्गायत्री॥ सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिंद्रस्य का
म्यं। सनिं मेधामयासिषं॥ मेधालब्धुं सदसस्पतिं एतन्नामकं देवं अदाशिषं। प्राप्तवा
नस्मि कीदृशं अद्भुतं आश्चर्यकरं प्रियं इंद्रस्य प्रियं सोमपाने सहचारित्वात् काम्यं। १२
कमनीयं। सनिं धनस्य दातारं॥ ॥मेधाजननप्रयोगः॥ ततस्त्रिरात्रादिव्रतचर्यानंतरं

व्रतचारिणो मेधाजननं कर्म भवति। चतुर्थेऽह्नि। आग्नेयीदक्षिणानिर्ऋतितिग्भ्योऽन्यस्यां
दिशि शापारहितं सश्राखं वा पालाशं इक्षुगं त्वात तदभावे कुशस्तंबं गत्वा तमभ्यर्च्य त्रिः
प्रदक्षिणमंभःकुंभेन जलमुक्षंतं बटुमाचार्यः। सुश्रवः सुश्रवोऽसि इति मंत्रं वाचयेत् ततो
मेखलादीनि तत्रैव व्युदस्य नवानि धारयेत्॥ उपाकरणपर्यंतं सावित्र्या ब्रह्मयज्ञं कु
र्यात्॥ तावत्कालं सावित्रीव्रतमुच्यते॥ ॥ अत्रत्यमंत्रार्थः॥ सुश्रवः सुश्रवा असि
यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा असि एवं मा सुश्रवः सुश्रवसं कुरु। यथा त्वं देवानां यज्ञस्य
निधिपोऽस्य एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति॥ सुश्रवः सुश्रवाः पाला
शः स्तंबो हि दर्भो वा अत्र तन्न वचनेन तत्पर्णउपाश्लणात्। सुश्रवेनामेतस्य मंत्रेणं
हे सुश्रवः पालाश त्वं सुश्रवा असि सुष्ठु श्रोता असि। यथा त्वमित्यादि पुनर्वचन
मादरार्थं। यथा येन प्रकारेण त्वं सुश्रवा असि एवं मां सुश्रवसं सुश्रोतारं कुरु। य
था त्वं देवानां यज्ञनिधिपोऽसि यज्ञनिधानरक्षकोऽसि यज्ञ एव हि देवानां विधिः। तं

पात्राभोगोपायतिरुग्णादिरूपेण। अहमपि च परिचर्यया। एवं मनुष्याणां मनुष्यशब्देन
वेदाधिकारित्वाब्राह्मणा उच्यन्ते॥ ते वा वेदस्य निधिपा अस्या संवेदनिधिरक्षको भवेयं।
ब्राह्मणा हि वेदो निधिः। तथा स्मर्यते॥ साहि श्रीरमृता सतामिति। तपस्तप्त्वेत्यादि स्मृ
20 तयः॥ अथ महानाम्नी॥ उपनीतस्य वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् तस्याध्ययनस्य उपाक
रणं सर्वं कृत्वा दक्षमाणप्रकारेण श्रावण्यामुपाकृत्य शुभेहनि गुरुमुखादुपक्रम्य वेदा
ध्ययनं कुर्यात्। तत्र संहितामुपक्रम्य ब्राह्मणं पठेत्॥ तावत्कालं एकवेदव्रतं ब्रह्मचारि
णा वेदव्रतमित्युच्यते॥ ततो महानाम्नीव्रतं। ततो महाव्रतं। तत उपनिषद्व्रतं॥ महाना
म्न्यादीनां त्रयाणां वेदव्रतत्वे विद्यमाने पि महानाम्न्यादिविशेषसंज्ञा। तत्तदारण्यक
भागमध्ययनप्रयुक्ता। अतस्तेषां तथा व्यवहारः महानाम्न्याख्या॥ विदा मघवन्निता
ग्धान वर्चो यत्रा उच्यन्ते। तन्महानाम्नीव्रतं। उदगयनापूर्वपक्षे शुभे दिने प्राप्ते पर्वेषु:स २०

स्तिवाचनं नांदीश्राद्धं विधाय अपरेद्यु राचार्यः कुशलीकृत शिरसं स्नातं ब्रह्मचारिणं दक्षि
णत उपवेश्य उपलेपादि कृत्वा लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य प्राणानायम्य संकल्प्य अन्वाधानं कु
र्यात् ॥ ॥ अत्रत्य मंत्रार्थः ॥ अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो राज एषः ॥ तस्मै जुहो
मि हविषा घृतेन मा देवानां मामुहद्भागधेयं मो अस्माकं मो मुहद्भागधेयं स्वाहा ॥ अग्नौ
आहवनीये प्रविष्टः । मथितत्वात्तत्र प्रहृतोयमग्निः । चरति च रतु यक्ष पतु । आज्यादिकं
चरते लोहू । ऋषीणां पुत्रः ऋषयो ज्ञातारः ऋत्विजः ऋषंतीति ऋषयः शुगपधात्विः । ह्वषादि
द्रव्यः । तेषां पुत्रः ऋषयो हिरनं जनयंति । अधिराजा एषः अधिकं राजतीत्यधिराजः । प
चा घयु । यद्वा अध्यारूढो राजा अधिराजः । दीप्तिवतामुत्तमः । तस्मै घृतेन हविषा जुहोमि
तृतीया च होछंदसी सुप्सय त्र कुर्मलिर् तृतीया । हविर्घृतं जुहोमीत्याहुतः स देवानां भागधे
यं भागरूपो नाम भ्यो धेयड् इति स्वार्थे धे यप्रत्ययः ॥ मामो हमुहः श मा विमित्तो भयतु ॥

यथाभागं देवेभ्यो हविर्ददातित्यर्थः ॥ थास्माकं यागपालरूपं भागधेयं मा मोम्रहत ॥ ध्यायाति
रक्षीनिपद्यते हविर्धरणी इति तां त्वा घृतस्य धारया यजे संराधनहं स्वाहा ॥ इति संरधना
नामेद्यृता सा च भूरित्येके ॥ मध्यमस्थानो वा गित्यन्यो ॥ यातिरक्षी तिर्यग्भूतासती निप
द्यते । श्रोतद्वयावुध्या अहं सर्वस्य विधरणी विधारयित्रीत्यनया बुद्धा कृपक्षे तु विधरणीनि
वारणं होमविघ्नकारिणां निवारयित्रीत्यनया बुध्या तेषामप्रवेशाय द्वारदेशे तिर्यग्भू
ताभूते तां संराधनीं त्वां घृतस्य धारया यजे स्वाहा स्वाहाकृतमस्तु ॥ ॥ यस्मै त्वा काम कोम
यवयं सम्राड्यजामहे तमस्मभ्यं कामं दत्त्वाथेदत्वं घृतं पिब स्वाहेति । हे काम कामितपाल
कप्रदत्वात् त्वं कामनाम सम्राडूसम्यक् राजतीति सम्राट् दीप्तिमन् अग्ने वयं यस्मै कामा
य त्वां यजामहे त्वामुद्दिश्य यागं कुर्मः । अत्वं अस्मभ्यं तं कामं दत्वा अथेदं घृतं पिब स्वा
हा स्वाहाकृतमस्तु ॥ ॥ अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिंदन् अयं शत्रून् २१

जयतु जहृषाणोयं याजंजपतु। वाजसातौ स्वाहेति। अयमग्निः नः वरिवः अभीष्टानि ध
नानि कृणोतु ददातु। कृवि हिंसाकरणयोः॥ धिन्विकृण्व्योरचेति उ प्रत्ययः। किंच मृधः।
संग्रामान् प्रभिंदन् प्रकर्षेण विनाशयन् पुरोग्रत एव गच्छतु। ततः स्वयमयमग्निः
अस्माकं शत्रून् जयतु जहृषाणः जयेन भृशं हृष्टः। तः करणे। हृषेर्यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेना
त्मनेपदं। अभ्यस्तानामादिरित्युदात्तत्वं। किंच। अयमग्निर्वीजमन्नं जयतु। अस्मद
र्थमात्मवशं करोतु। वाजसातौ। इति कृत्यादिना निपातनात्। सातेरक्तिनि क्तिन्
जनखनेभ्या त्वं वाजो लभ्यते यस्मिन्। अस्मिन्नाजार्थे संग्रामे अयं जयतु॥ आत्यो
पस्थानो। त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्न शक्यात् तेन राध्या
सां। हे अग्ने त्वं व्रतानां सर्वेषां संबंधी व्रतपतिरसि न पुनरन्यस्य व्रतपतित्वात् व्र
तपतिरुच्यते॥ समासे संख्याविशेषस्याप्रतिपत्तेः बहुत्वप्रतिपादनाय व्रताना

२२ मित्युक्तं।नित्यसंबंधादितिपत्यर्थः।वृत्तिस्वकृता।परिपालयितास्वामीवा।व्रतंनिवर्त्तौभो
जनेच्यवर्त्तते।अत्रनिवृत्तिरभिप्रेतानिवर्त्यान्यत्र अनृतवचनस्त्र्युपगमनानियाऽर
यतीतिव्रतं।तस्यपातापालयिताव्रतपतिः।हे अग्नेव्रतपते पूर्वोक्तस्यनिवृत्तिकर्मणः
पतेव्रतंपूर्वोक्तंनिवृत्तिकर्माहंचरिष्यामित्यर्थः।तत्प्रसादात्तच्छकेयंतच्चरितुंशक्नोम्न
यास्तं।तेनशकेयंकर्मकर्तुंगृहीतानियमात्तेनचराध्यासं।सम्यक्चरितेनव्रतेन
धर्मणियज्ञेतंसाधितेत्वत्प्रसादादृद्धिः यज्ञपालंप्राप्स्यामि॥ ॥आदित्यावेक्षणे॥
मित्रस्यत्वाचक्षुषाप्रतीक्ष्येति।मित्रस्यमित्रभूतस्यसर्वजगद्धोरादित्यस्यचक्षु २२
षात्वदीयेनेत्यर्थः।त्वांआदित्यंप्रतीक्ष्येआभिमुख्येनेक्ष्ये।नास्मदीयेन।मित्रस्य २३
त्वाचक्षुषासमीक्ष्ये।सम्यगीक्ष्येभिष्टव्याख्याता॥ ॥संभारादिगीक्षणे॥।मि २४
त्रस्यवश्चक्षुषानुवीक्ष्येति।हेदिशः।ससंभाराःवोयुष्मान्अनुवीक्ष्ये।।आदित्या

नंतरं वीक्ष्ये॥ ॥पुनः आदित्यवीक्षणे॥ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं
च वयं द्विष्मः तं चक्षुषो हेतुरुच्छत्विति। हे आदित्य मित्रस्य चक्षुषा त्वां प्रतिपश्यामि पुनर
पि पश्याम्यपि योऽस्मान्द्वेष्टि यस्यास्माकं अप्रियो भवयं च वयं द्विष्मः अप्रियास्मात द्वे
षिणं चक्षुषे। यास्य तिशेषः। हेतुरुच्छतु प्राप्नोतु॥ ॥भूम्युपस्पर्शने॥ अग्नइलानमइळान
मऋषिभ्यो नमो यो अस्तु देवेभ्यः। शिवानदांतमा भव स्मद्ह्लीका सरस्यती माते व्योम सं
दृशीति। हे अग्ने इला भूमिः त्वदीयेति शेषः। त्वदधिष्ठाना। अयमर्थः सूर्यो नो दिवस्पा
त्विति मंत्रे प्रतिपादितः। अग्निरेव पृथिव्यास्सजायते त्यत्र चनमः इला इळा भूमिः नमः
अन्नं तत्कारणत्वात्। अत एता दृश्येन नमः इत्युत्तरस्य संबंधः मंत्रकृद्भ्यः मंत्रदृग्भ्यः।
ऋषिभ्यो नमः। मंत्रपतिभ्यः मंत्रपालकेभ्यो देवेभ्यश्च वो पुष्पार्हं नमः। अस्तु पुनरपि भु
वं प्रार्थयते शिवानइत्यादिना। नः शिवा शांता शंतमा भव। तथा स्मद्ह्लीका स्मृद्धुस्म

२३ खयित्रीय द्वा शोभनाम्न ळीका : स्रवयिता शेवं पश्चा यस्याः सरस्यति सर इत्युदकनाम तद्वती
रुदकारकत्वात्। तादृशी त्वमसि छांदसः सकारः तादृश्यास्तव व्योम छिद्रं मा संदृशि ओ
षध्यादिभिः छंन्नत्वात्। अस्य भूलोकस्य शोभमा दृशीति एतद्धि पृथिव्याः प्रियतरं सा काय तो
षधीभिर्वनस्पतिभिः प्रजायेयेति दर्शनात्। दधे लिटि चिलिविध्यभावः। इ छांदसः। यद्वा
तव संदृशि संदर्शने वर्त्तमानानाम रकाकं व्योम अस्मन्यताम मह त्। यद्वा मर णं त्यत्तिवीविव
धं नस्त्रणं व्योम तत्त्व प्रसादान्मा विमम तु। अपितु संगच्छतीमितिशेष॥ ॥भद्रं कर्णे
भिरित्यस्याः राहुगणो गोतमो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप्॥ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्ये
मा क्षभिर्यजत्राः॥ स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥ हे देवाः दाना
दिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिः अस्मदीयैः श्रोत्रैः भद्रं भजनीयं कल्याणं वचनं शृणु
याम युष्मत्प्रसादात् श्रोतुं समर्थाः स्याम अस्माकं बाधिर्यं कदाचिदपि मा भूत्। हे यजत्राः या २९

गेबुच्चपुरोडाशादिभिः यष्टव्यो देवाः अक्षिभिः आत्मीयैश्चक्षुभिः मद्रंशोभनं रूपं द्रष्टुं समर्थाः स्या
मः अस्माकं दृष्टिप्रतिघातोपि माभूत्॥ स्थिरैरंगैः दृढैर्हस्तपादाद्यवयवैः। तनूभिः शरीरैश्च
युक्तावंतुष्टुवांसः। युष्मान्नस्तुवतो यदायुः षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्याधिकशतप्र
माणं वा। देवहितं देवेन प्रजापतिना स्थापितं तद्व्यशेम प्राप्नुयाम कर्णेभिः बकुकं घं
दसीतिभिः सएस्ताव। अक्षिभिः दस्यपि दृश्यते। इत्यनन्तरम्॥ ॥शंन इंद्राग्नीत्यस्या
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप्॥ शंन्न इंद्राग्नी भवतामवोभिः शंन्न इंद्रावरुणा
रातहव्या॥ शमिंद्रासोमा सुविताय शं योः शंन इंद्रापूषणा वाजसातौ॥ नो अस्माकं अ
स्मभ्यं वा इंद्राग्नी अवोभिः रक्षणैः शं शांत्यै भवतां। इंद्रासोमावपि नः शं शांत्यै सुवि
ताय कल्याणाय च भवतां॥ शं शांत्यै शं योः सुखाय च पुनरुक्तिरादरार्था। अथवा शं शम

नहेतुकं सुखं योगनिमित्तं सुखं इत्यशुनहुतिः॥ तस्मैभवतां इन्द्रा पूषणावपि वाजसातोस्तु
२४ द्धेऽन्नलाभनिमित्ते च नः शंभ्वां ते भवतामित्यर्थः॥ ॥ सुखेजनं सुव्रतमित्यस्याः बार्हस्प
त्यो भरद्वाजो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप्॥ सुषेजनं सुव्रतं नव्यसीभिर्गीर्भिर्मित्रावरुणा सुम्नयंता।
तआगमन्तु तइह श्रवंतु सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः॥ सुषेजनमिति सुव्रतं सुकर्माणं
25 जनं दैव्यं जनं देवसंघं नव्यसीभिर्नवतराभिर्गीर्भिः स्तुतिभिः सुषे अहं स्तुवे। तथा मित्रा
वरुणा मित्रः च प्रमिता त्रायकः वरुणः पापान्निवारयिता। एतावपि देवौ स्तुये मिकी दृशौ
सुम्नयंता सुम्नं सुखं स्तोतृणामिच्छंतो सुहक्षत्रासः ते वरुणादयः सर्वे देवा इहअ
स्मिन्यज्ञे आगमन्तु आगच्छंतु। ततो दशाः श्रवंतु अस्मदीयास्तुतीः श्रवंतु वि। अत्र
मित्रादीनां परिगणनं सूपलक्षणं। सुतस्य सर्वे देवताः प्रतिपादकत्वात्। अतएवं पूर्वे २७
जनमिति सामान्यनिर्देशः॥ ॥ कयानश्चित्रा अभुवदूती सदावृधः सखा। कयाशचिष्ठया

ष्टता॥ कयानेतितिसृणांगौतमोवामदेव इंद्रोगायत्री॥ अभीषुण इतिपादनिचृत्॥ सदावृधः
सदावर्धमानः। चित्रः चायनीयः पूजनीयः। सखामित्रभूत इंद्रः कयाऽजत्यातर्पणेनो अस्मा
नाभुवत्। अभिमुख्येनभवेत्। शचिष्ठयाप्रज्ञावत्तमयाप्रज्ञया। आहिमनुष्ठीयमानेनवृत्याहृता
केनवर्त्तमानेनकर्मणा च अभिमुख्योभवेत्॥ ॥कस्त्वासत्योमदानांमंहिष्ठोमत्सदंधसः। दृ
ळ्हाचिदारुजेवसु॥ मंहिष्ठः पूजनीयः। सत्यः सत्यभूतः। मदानांमादयितॄणांमध्येकोमदकरः
अंधसः सोमस्यरसः। दृढान्यपिवसूवसूनिशत्रूणांधनानिआरुजे। आसमंतात्भंक्तुं।
हेइंद्रत्वांमत्सत्मादयेत्॥ ॥अभीषुणः सखीनामविताजरितॄणां। शतंभवास्यूतिभिः।
हेइंद्रत्वंसखीनांजरितॄणांअविता रक्षिता॥ त्वंशतंशतेनबह्वीभिरूतिभिः सहनोअस्मा
कंसखा अभिवासिअभिमुख्योभव॥ ॥स्योनापृथिवीत्यस्याः कण्वोमेधातिथिः पृथिवी
गायत्री॥ स्योनापृथिवीभवानृक्षरानिवेशनी। यच्छानः शर्मसप्रथः॥ हेपृथिवीस्योनासुखा
दिगुणसंयुक्ताभव। स्योनशब्दोविस्तीर्णवाची। तथाचवाजसनेयब्राह्मणेस्योनशब्दोपेतं

२५ कंचिन्मंत्रमुदाहृत्य व्याख्यातं द्रस्योरुमी विशस्योनमिति विस्तीर्णं विस्तीर्णमित्येयत दाहेति।
यद्वास्योनशृदः सखवाची। अन्तक्षशब्दं टकाररहितानि वृक्षानीति घात तस्वं नभस्तासप्रथमः
विस्तारयुक्तं शर्मशरणं नो अस्मभ्यं यच्छतु हे पृथिवी धेहि। अतिश्रवणे महानाम्नीरुची
व्याख्यास्यामः॥ ॥अथ महाव्रतप्रयोग उच्यते॥ उपनिषदिति एष पंथा इत्यारण्यकद्वयं
तत्र मंत्रा उच्यंते॥ तत्र उपनिषद्व्रतं। पूर्ववदुदगयनापूर्वकाले स्वस्तिवाचनं नांदीश्राद्धं
विधायाऽपरेद्युः आचार्यः महाव्रतवतब्रह्मचारिणः वापनादिपरिदानांतं होमं तत्र स
माप्य नवमौंजीदंडौ तेदत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य संवत्सरमेतद्व्रतं चरेति मंत्रा
व्याख्याताः॥ ॥अथ गोदानिकं॥ गोदानमिति कर्मनामधेयं॥ गोदानमिति श्रोत्रयोरुप
रिदेशस्तेन तद्वपनं लक्ष्यते॥ यद्वा गायो लोमानि वृश्चथ मो रवगबाणलोमस्पृशंति ते बावप २८
नं इदं षोडशवर्षवेश्यायेचोलेवत्॥ इति गोदानिकं॥ अत्रत्यमंत्राश्चौले व्याख्याताः॥॥

अथसमावर्त्तनं॥समावर्त्तनमितिगुरुकुलान्निरत्तिः॥इदंकर्मविद्यांतेकर्त्तव्यं।ग्रामाद्बहिरैशान्यां
दिशिगत्वापलाशंपूजयेत्।चोलवत्सर्वंकृत्वा।मंत्राःकृतिचिच्चौले व्याख्याता।विशेषस्तु
त्रायस्वेनं।अस्मिन्नर्थेत्रायस्वमामितिव्याख्येयं॥विशेषस्तु॥युवंवस्त्राणीति।अस्याःऔ
तथ्योदीर्घतमामित्रावरुणौत्रिष्टुप्॥युवंवस्त्राणिपीवसावसातेयुवोरछिद्रामंतवोहस
र्गाः॥अवातिरतमनृतानिविश्वऋतेनमित्रावरुणासचेथे॥युवंयुवांपीवसामीयान्यछि
द्रानिवस्त्राण्याछादनयोग्यानिवासांसिवसाथे।आछादयेत्यर्थः।यद्वापीवसास्थूलेनप्र
भूतेनतेजसावस्त्राणिदधाथे।अविछिन्नानिवस्त्रस्थानीयानितेजांसिधारयथेत्यर्थः।
किंच।युवोयुवयोःसर्गाःसृष्टयःअछिद्राःअछिन्नामंतवोमननीयाश्चदिदृशे।युवांविश्वावि
निसर्वाण्यनृतानिअसत्यानि।अधियानिपापानिअवातिरतं।नाशयतंसंहितायांछत्य
वःइतिप्रकृतिभावादस्यत्वंच।ऋतेनपापेनतत्साधनेनयज्ञेनवांसचेथेसंगछथ॥अस्म

२६ भ्यंयोजयत्यर्थः॥ अंजनधारणे॥ अश्मनस्तेजोसि चक्षुर्मे पाहि। हेजन त्वं अश्मनः धातुरूपस्य
पाषाणस्य तेजः आराणसि त्वमसि निधानात्मे चक्षु पाहि रक्ष॥ ॥कुंडलधारणे॥ अश्मनस्तेजो
सि श्रोत्रं मे पाहि। हे कुंडल त्वं अश्मनो धातुरूपस्य पाषाणस्य तेजः सारो हि अश्मरत्नं ते
28 स्वचितत्वात् तत्तेजस्त्वं मे श्रोत्रं पामे पाहि॥ भूषयेत्यर्थः॥ ॥स्रग्धारणे॥ अनाप्तोस्यना
प्तोहं भूयासं॥ हे स्रक् त्वं अनाप्तोसि अदुःखिता सुखसाधनत्वात्। सुखरूपासीत्यर्थः
अंजनधारणे॥ अतस्त्वद्धारणात् अहमपि अनाप्तः सुखी भूयासं॥ ॥उपानहावास्था
ने॥ देवानां प्रतिष्ठस्थः सर्वतो मां पातं। हे उपानहौ युवां देवानां द्योतमानानां प्रतिष्ठस्थः।
प्रस्थानसाधने भवथ। युवयोराक्रमणेन मां सर्वतः कंटकादिभ्यः पातं रक्षतं॥ ॥छत्र
धारणे॥ दिवः छद्मासि। हे छत्र त्वं दिवः आकाशस्य छद्मासि छादनमसि। ततः पातश्चात
पं निवारयेत्यर्थः॥ ॥दंडधारणे॥ वेणुरसि वानस्पत्योसि सर्वतो मां पाहि। हे दंड त्वं वेणु २९
रसि वेणुरूपोसि वानस्पत्योसि वनस्पतिसंबंधोसि सर्वतो गोस्पर्शादिभ्यो मां मां पाहि

रक्ष ॥ ॥ कंठमालां धारये । आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमउद्भिदं ॥ इदं हिरण्यं वर्चस्वज्जैत्रायावि
मिषतादु मां ॥ आयुष्यो निमित्तं रायस्पोषं रायो धनस्य पोषं पुष्टिहेतुं सर्वस्य धनस्य हिर
ण्यमलंकुर्यात् । औद्भिदं उद्भिद्य जायते ॥ उद्भिदमेव औद्भिदं । इदं हिरण्यं वर्चस्वेति । वर्चसे
तेजसे । जैत्र्यं पतेजय हेतुं जैत्र्यं कर्मत स्मै जयायेव वा इमां तनुमाविषतात् । आविषतु ॥
अलंकरोत्वित्यर्थः ॥ ॥ उच्चैर्वाजि पृतनाषाट् सभासाहं धनंजयं ॥ सर्वाः समग्रा ऋद्धयो हि
रण्येऽस्मिन्त्समाहिताः ॥ उच्चैर्वर्जयतीति उच्चैर्वाजि हिरण्यं तोउच्चैर्वदाति । पृतनाषाट्
पृतनां सहते अभिभवतीति पृतनाषाट् । सभासाहं सभां सहते अभिभवतीति प्रभीकरोती
ति सभासाहं । धनंजयं शत्रुसंबंधिनो धनस्य जेतुं । सर्वाः समस्ताः । समग्राः संपूर्णाः
ऋद्धयः अस्मिन्हिरण्ये समाहिताः ॥ ॥ शुनमहं हिरण्यस्य पितुर्नामेव जग्रभ । तेन मां
सूर्यत्वचमकरं पुरुप्रियं ॥ शुनमिति सुखनाम । सुखकरं हिरण्यनाम । अहं जग्रभ ।

२७ उच्चारयामि। जग्रमे। हि इकारस्य मकारः छांदसः॥ पितुर्नामेव यथा पुत्रः पितुर्नाम पुनः
पुनः कीर्तयति तद्वत्। हे हिरण्य तेन त्वयि इमां सूर्यं त्वचं सूर्यवद्दीप्तत्वचं तथा पुरुषम
नुष्येषु यमकरं हिरण्यधारणात् हि पुमान् दीप्यते लोकप्रियश्च भवति॥ ॥सम्राजं च
विराजं चाभिषिर्या च मे घवा॥ लक्ष्मी राष्ट्रस्य या मुखे तया मामिंद्र संसृज॥ हे इंद्र अभिषिः
27 अभिषिता या लक्ष्मी मघवा। या च लक्ष्मी राष्ट्रस्य मुखे मुख्ये राज्ञि तिष्ठति सम्राजं स
म्यक् दीप्यमानं विविधं दीप्यमानं मां तया लक्ष्म्या संसृज। संयोजय॥ ॥अग्ने प्रजातं परि
यद्धिरण्यं ममृतं जज्ञे अधि मर्त्येषु। य एतद्वेद स हि देनदर्हति जरा मृत्युर्भवति यो बिभर्ति॥
यद्धिरण्यं अग्नेः सकाशात् प्रजातं हिरण्यरेतस्त्वात् तद्धिरण्यं मनुष्येषु अमृतं अनश्वरं।
अधिजज्ञे। एतत् पुमान् एतदिदं हिरण्यं इदृशमिति वेद अमृतं हिरण्यमिति स्मरते॥
स इत् स एव एतदर्हति॥ एतत्प्राप्तुमर्हति किंच॥ यो बिभर्ति कुंडलाद्याभरणाद्भूषणा सज ३०

रामृत्युर्भवति।जरयानाशको भवति॥अलंकारवान्पुरुषः॥जराक्रांतोपि लोकेषु वेवमाती
त्यर्थः॥ ॥यद्वेदराजावरुणो यद्वुदेवीसरस्वती॥इंद्रोय दृत्रहावेदतन्मेवर्चसे आयुषे॥वरु
णोराजायद्धिरण्यं वेदसरस्वती देवीयद्वेदइंद्रोय दृत्रहाउपलक्षणमेतत्॥सर्वदेवेषु प्रसि
द्धमित्यर्थः॥ ॥नतद्रक्षांसि नपिशाचास्तरंति देवानामोजः प्रथमजं ह्येतत्॥योबिभर्त्ति दा
क्षायणं हिरण्यं सदेवेषु कृणुते दीर्घमायुः॥समनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः॥रक्षांसि पिशा
चाः तद्धिरण्यं प्रतिनतरंति॥तद्धिरण्यं देवानां प्रथममोजो हि दाक्षायणं दाक्षायणीगौरी
तत्संबंधं दाक्षायणं तया प्रथमं धृतत्वात्॥एतादृशं हिरण्यं योबिभर्त्ति सदेवेषु मध्ये दी
र्घमायुः कृणुते स एव मनुष्येषु दीर्घमायुः कृणुते आत्मन इति शेषः॥आयुष्यमिति पूर्वस्या
मपि ऋचि उक्तत्वात्॥ ॥यदाबध्नं दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः॥तन्मआ
बध्नामि शतशारदायायुष्मान्जरदष्टिर्यथासन्॥दाक्षायणा दक्षपुत्री गौरी तिस्रस्या

२८ नेव्यत्ययेनयप्रा। कीदृशी स्मनस्यमाना। सोमनस्ययुक्ता सती। शतानीकायसशतमपरिमितो
अनीकं दक्षाद्यैः सह युक्तं यस्य सः। शिवः अत एव श्रीरुद्रेस्यशतेषु युद्धमिति वा रुद्रोस्त
वेहेतयः इति युद्धसाधनानां मुक्ता। तस्मै शतानीकाय तदर्थं तत्प्रियार्थं यद्धिरण्यं माबध्ना
28 मि। आसमन्ताद्बध्नामि तद्धिरण्यमेमम शतशारदाय शतशारदाय शतं शरदं जीवनाय
आबध्नामि अकंकारत्वेन धारयामि॥ यथा एतद्धारणे उन आयुष्मान्जरदष्टिः जीर्णाश
न्स्यअसन्। असंलेटि व्यत्ययेन प्रथमपुरुषः॥ ॥ धृताद्वल्लुप्तं मधुमत्सुवर्णं धनंजयं ध
रुणं धारयिष्णु॥ ऋणक्सपत्नादधरांश्च कृण्वदारोहमां महते सौभगाय॥ धृताद्धृत। धृता
दपि महत्। तस्य हिरण्ये लभ्यत्वाभासितं। लोकभासने इत्यस्मात्क्प्रत्ययः। यः मधुमत्वमा
धुर्यो पेतं धरुणं धारकं प्राप्य धारयिष्णु। जगधारणशीलं। सुवर्णं शोभनवर्णं एवं भूतं
हे हिरण्य यं हिरण्यत्वं सपत्नानृशत्रूनृऋणन्कृ धन्नाअधरांश्च कृण्वन्नन्यकृतांश्च कृ ३३

एवन्कुर्वन्न्महते सौभगाय सौभाग्याय मामारोह। मयि स्थिरं भवेदित्यर्थः॥ ॥प्रियं मा कृ
णु देवेषु प्रियं राजसु मा कुरु॥ प्रियं विश्वेषु गोत्रेषु मयि धेहि रुचा रुचं॥ हे हरे एव मामा मां
देवेषु मध्यत्वाद्वारणादानाच्च प्रियं कुरु। स्नेहपात्रं प्रियः प्रजानां दातेति वचनात्। तथा
राजसु राज्ञां मध्ये प्रियं कुरु। विश्वेषु गोत्रेषु अस्मत्संबंधिषु धलेषु प्रियं कुरु रुचा स्वभय
धेहि। तोत्ततीयारुड्डिमितं कांत्यर्थो द्रुहत्तिरादरार्था। मयि धेहि स्थापय। तत्प्रधानमिति
शेषः॥ ॥अर्वाञ्चमिंद्रममुतो हवामहे यो गोजिद्धनजिदश्वजिद्यः। इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वा
स्य कुर्मो हरियो मेदिनं त्वा॥ अमुतः अमुष्मान्मध्यं यमस्थानात् दिवो वा अर्वाञ्चं अभिमु
खं इंद्रं हवामहे। आह्वयामः। यः गोजित्। गवां उदकादीनां जेता। धनजित्। धनानां अश्वा
दीनां च यो जेता। स त्वं नो अस्माकं यज्ञं विहवे स्पर्द्धास्थाने संग्रामादौ। जुषस्व सेव। अस्म
ज्जयार्थं हे हरिवः मरुवसोरिति रुत्वं। अस्य यजमानस्य मेदिनं स्नेहवं तत्त्वं कुर्मः॥ तस्मा

२९ दिमत्रस्मघ्नंजुषस्यसेवस्व॥ ॥नुपांरसमिधादाने॥स्मर तंयमे अ॥स्मर तंयमे तन्मेउभयव्रतं।
निंदाचमेइत्यादिद्वादशाप्येवमेवोक्ता यथा पाठमथोत्तरं॥यदग्नेसेंद्रस्यसप्रजापतिकस्य
समनुष्यस्यसमनुष्यराजन्यस्यसाकाशस्यसातीकाशस्यसान्तकाशस्यसहारएयेश्वप
शुभिःयाम्येश्वयन्मआत्मआत्मनिव्रतं तन्मेसर्वव्रतमिदमहमग्नेसर्वव्रतोभवामिस्वाहा
२ हेअग्नेसेंद्रादिगुणविशिष्टस्य तवाधीनंत्वय्यपिसमर्पितं तेनानेनसर्वप्रकारेणाव्रतेन
संपूर्णसर्वव्रतोभवामि॥अनेनव्रताधिष्ठात्रत्वंश्रूयते॥यमग्नेव्रतपाअसीत्यत्रकीदश
स्याग्नेसेंद्रस्येंद्रसहितस्यउत्तराविं—सप्तविशेषणानिस्पष्टानि।मनुष्यराजन्य इतियमः॥
अनेनेंद्रादीनांस्वस्वव्यापारेष्वग्न्याधीनत्वंविवक्षितं।पुनः कथंभूतस्याग्नेःसाकाशस्य
आकाशःअवकाशःतेनसहितस्यअवकाशाभावेअग्नेःपाटवान्।सातीकाशस्यअ 32
तीकाक्षोगवाक्षःयज्ञगृहेभुतत्सवितस्यसाचुकाशस्यअवांतरहावाक्षसहितस्यस

प्रतीकाशस्य प्रतीकाशं। सदृशः आत्मसदृशः॥ अग्न्यंतरसहितस्य सआहवनीयादिमूर्तिभे
दविचक्षणपाइदं विशेषणं सदेवमनुष्यस्येत्यादि विशेषणं चतुर्थपंक्तितीयपञ्चसाहित्यं
विविक्त्याएतादृशस्य अग्नेरधीनं ममव्रतमित्यन्वयः॥ समिदाधानं॥ ॥ममाग्ने वर्च इति
सखिलस्य दशर्चस्य सूक्तस्य आंगिरसो विहव्यो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप्॥ अंत्या जगती॥ ममा
ग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेधानास्तन्वं पुषेम॥ मह्यं नमंतां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना
जयेम॥ हे अग्ने विधमारूपं ते एधितिविहाया॥ संग्रामेषु यज्ञेषु यज्ञेषु वा य वर्चो दीप्तिः त्वत्प्र
सादात् ममास्तु भवतु। वयं च मह्यं मदर्थं चतस्रः प्रतिदिशः प्रकृष्टा दिशः तद्वासिनो जना इ
त्यर्थः नमंतां स्वतएव प्रह्वीभवंतु त्वया अस्माभिर्हविर्भिः प्रवर्धिते तत्र अध्यक्षेणाध्यक्षेण स
ता पृतनाः जयेमाभिभवेम॥ ॥ममदेवा विहवे संतु सर्व इंद्रवंतो मरुतो विष्णुरग्निः॥ ममां
तरिक्षमुरुलोकमस्तु मह्यं वातः पवतां कामे अस्मिन्॥ सर्वे देवाः विहवे संग्रामे यज्ञे वा म
म संतु ममैव साधका भवंतु॥ के पुनस्ते। इंद्रवंतः इंद्रेण संयुक्ताः मरुतो विष्णुरग्निश्च तथा

३० अंतरिक्षं मम उरुलोकं विस्तीर्णप्रकाशमस्तु। लोकदर्शनेनेति घञ्। लोकः आलोकः प्रकाशः उरु
लोकोऽस्येति बहुव्रीहौ सर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अपि च अस्मिन्कामे कामितव्ये पाले निमित्तभूते
30 सति वातो वायुः मह्यं पवतां अनुगुणं प्रवातु पवमेवादिकः॥ ॥मयि देवा द्रविणमाय
जंतां मयि आशीरस्तु मयि देवहूतिः॥ दैव्या होतारो वनुषंतु पूर्वेऽरिष्टाः स्याम तन्वा सुवीराः॥
देवाः सर्वे द्रविणं धनं मयि स्तोतरि आयजंतां गमयंतु मह्यं ददत्वित्यर्थः। आशीराश्रयणीयं
यज्ञपालं च मध्ये वास्तु हे देवा तां कृतिज्ञानमस्मिन्निति देवहूतिः यज्ञः स च यस्तु। अपि च दे
वानामिमे दैव्याः देवायमिति यञ् तादृशो होतारः साधु होमनिष्पादकाः मदीया ऋत्विजः पू
र्वे अन्यदीयेभ्य ऋत्विग्भ्यः प्रथमभाविनः संतं वनुषंत देवान् संभजतां वयं च तत्याः शरीरेण
अरिष्टाः अहिंसिताः अविराः सुवीराः सुपुत्राश्च स्याम भवेम॥ ॥मह्यं यजंतु मम यानि ह ३२
व्याहूतिः सत्या मनसो मे अस्तु॥ येनो माऽनिगां कतमच्चनाहं विश्वेदेवासो अधिवोच्यतानः॥
महं मदर्थं यजंतु ऋत्विजो देवान् हविर्भिः यजंतु य वाषष्ठ्यर्थे चतुर्थी। मह्यं मदीया ऋत्विज

इत्यर्थः। मम भूतानि यानि हव्यानि हवींषि च। पुरोडाशादीनि च सन्ति ते हविर्भिरित्यर्थः। तथा मे म
नसः आकूतिः संकल्पनं अभीष्टस्य प्रार्थनं सत्याः यथार्थाः सन्तु। अपि च अहं कृतमघानि कि
मपि एनः पापं। मा निगां नियतं निकृतिरं वा मम गच्छेयं पापं मा कार्षमित्यर्थः। अपि च हे विश्वे
देवाः ये देवाः यूयं नोऽस्मान् अधिवोचत विदादिषु पक्षपातेन ब्रूत॥ ॥देवीः षडुर्वीरुरु
नः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वं॥ मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सो
म राजन्॥ हे षडुर्वीः षट्संख्याका उर्व्यः एताश्चान्यत्राम्नायते षामोर्वीरिति री हश्यो हे वी
देव्यः उरुभिः स्तीर्णधनं नोऽस्मान् कृणोत कृणुत कुरुत हे विश्वे सर्वे देवासो देवा यूयं च
इह अस्मिन् धनप्राप्त्ये विषये वीरयध्वं विक्रामयत यथा वयं तल्लभते। लभेमहि तथा
वीर्यवन्तो यूयं प्रयतत्वमित्यर्थः। वीरविक्रान्तौ॥ अपि च प्रजया पुत्रादिरूपया मा हास्महि व
यं मा परित्यज्येमहि मा परित्यज्याम इत्यर्थः॥ तथा हे राजन् राजमानय दास्माकं स्वामिन्।

३३ हे सोम द्विषतेऽप्रीतं कुर्वते षष्ठ्यर्थे चतुर्थी द्विषतः शत्रोर्मीर धाम अयशं प्राप्नुयाम तथीत्यकु
र्वीत्यर्थः ॥ ॥ अग्ने मन्युं प्रतिनुदं परेषां नदब्धो गोपाः परि पाहि नस्त्वं ॥ प्रत्यंचो यंतु निगुतः पु
नस्त्वे ३ ये षां चित्तं प्रबुधां विनेशत् ॥ हे अग्ने परेषां शत्रूणां मन्युं क्रोधं न प्रतिनुदन् प्रतिमु
खं प्रेरयन् तिरस्कुर्वन् अदब्धः केनापाहि सित्ताः गोपाः गोपायिता ः इदृशस्त्वं नोऽस्मा
31 न् परिपाहि । परितः सर्वतः सर्वतो रक्षते शत्रवः प्रत्यच प्रत्यंचतः प्रतिनिवर्तमानाः । निगु
तः निगुताद्व्येत्रे भाष्ट्र आप्रयात्रं शब्दं नितरां कुर्वतः पुनर्यंतु स्वकीयं स्थानं पुनर्गच्छंतु अ
पि च प्रबुद्धा प्रबुध्यमाना वा जनता मेषां शत्रूणां चित्तं ज्ञानसाधनं मनः अमा सह युगप
द्यनि विनेशत् । विनश्यतु । प्रत्येकाभिप्राये णैकवचनं ॥ ॥ धाता धातॄणां भुवनस्य यस्प
स्पतिर्देवं त्रातारमभिमातिषाहं ॥ इमं यज्ञमश्विनोभा बृहस्पतिर्देवाः पांतु यजमानं न्य ३८
र्थात् ॥ धातॄणां स्वष्टॄणामपि धाता स्रष्टा भुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्य यः पतिः सवि

तावापतिः पालयिता तं देवं देवनश्शीलं त्रातारं सर्वेभ्यो भयेभ्यः पालयितारं अभिमातिति
षाहं अभिमानिनां शत्रूणां सोढारं अभिभवितारं एवंगुणविशिष्टमिंद्रं सवितारं वा स्तोमी
ति शेषः ॥ उभाउ भो अश्विना अश्विनौ बृहस्पति च एतत्प्रमुखाः सर्वे देवाः इमं यज्ञमनुष्ठी
यमानं यजमानं चन्यथा निष्पादयात् पातात्। यद्वा अर्थस्य प्रयोजनस्य भावो न्यर्थः त
स्मात्कात् तु रक्षंतु सफलं कुर्वंत्वित्यर्थः ॥ ॥ उरुव्यचा नो महिषः शर्म यंसदस्मिन्हवे पुरुहू
तः पुरुक्षुः ॥ स नः प्रजायै हर्यश्व मृळयेंद्र मा नो रीरिषो मा परा दाः ॥ उरुव्यचाः विस्तीर्ण
व्यापनः महिषो महान् पूज्यो वा पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः पुरुहूतः बहुनिवासः ।
यद्वा पुरुभिर्बहुभिः सेव्यमानः स्तूयमानः इंद्र ईदृषं इंद्र अस्मिन् हवे यज्ञे हूयंते अस्मि
न् हवींषीति हवो यज्ञः यद्वा अस्मिन् हवे त्वद्विषये आह्वानेनो अस्मभ्यं शर्म सुखं यंस

३२ त्वयच्छतु।ददात्वित्यर्थः।हे हर्यश्व हरी अश्वौ यस्य तादृशः हे इंद्र स त्वं नो अस्माकं प्रजायै
द्वितीयार्थे चतुर्थी।अच प्राचां पुत्रपौत्रादिकान्‌ मत्तं व्यस्करवद्य।नो अस्मान्‌ मा रिरीषो मा
३२ हिंसीः यावच परादाः परादानं परित्यागः म परित्याग इत्यर्थः॥ ॥येनः सपत्ना अपते भवं
त्विंद्राग्निभ्यां यवबाधामहे तां।।वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं नमोग्रं चेत्तारमधिरा
जमक्रन्‌।।नो अस्मा

३५

कं येन: सपत्ना: शत्रव: ते अपसवंतु अपगता भवंतु स्वस्थानादपगता: प्रच्युता भवंतु तत्सपत्नात् इंद्राग्नीभ्यां हवि
वंति एकत्या च प्रसन्नाभ्यां मनुगृहीता वयं अव वाधामहे निष्ठुतरं विनाशयाम: अपि च वसवो रुद्रा आदित्या मम मां उ
रि स्पृशं उन्नत पदस्पदां स्रष्टारं सर्वेभ्य: श्रेष्ठं हं अरून् कुर्वन्तु उग्रमुग्रुसां वलंचेत्तारं चेतितारं सर्वस्य ज्ञातारं मधिराजं राज्ञ
सर्वेषां अधीश्वरं वमो कुर्वंतु इति समावर्तनेन गुर्वनुज्ञागतस्य विवाहार्थं यातु: अशकुन परिहारार्थे मंत्रा: तेषां अर्थ: प्राणा
पानयो रुव्यचास्त्वया प्रपद्ये देवाय सवित्रे परिददामीति हे सवित: त्वया निमित्तभूतेन प्राणापानयो विषय सप्तमीतद्योर्दि
षयं सउरु महत् व्यचो व्याधनेयान्नि ये स्य स: प्राणापानयो योगस्य जीवन हेतुत्वात् दीर्घायुष्यदानित्यर्थ: तादृशो हं प्रपद्ये
त्वां प्रपन्नोस्मि अत एव सवित्रे परपित्रे देवाय तुभ्यं परिददामि मामिति शेष: त्वदधानकरोमीत्यर्थ: आमंद्रैरित्यस्या गाथि
पुत्रो विश्वामित्र इंद्रो वृहती आमंद्रैरिंद्र हरिभिर्याहि मयूररोमभि: मात्वा केचिन्नियमन्त्विन्न पाशिनो तिधन्वेव तां इहि
हे इंद्र मंद्रैर्मोदैस्त्रिभिर्मयूररोमभि मयूररोम स्वडुशरोम स्थूडुशरो मयुक्तै हरिभि रश्वै रूपेत स्वमायाभिर्हि यज्ञं प्रत्यागच्छ
केचिदपि जना त्वा मत्वा नियमन् मनियच्छंतु गमन प्रतिवंधं माकुर्वन्त्वित्यभिप्राय: प्रतिवंधे दृष्टांत: वियथा पाशहस्ता व्या

धाविगच्छंति पक्षिणो नियच्छंति तद्वन्मान्नियच्छतु ॥ किंच धनेन यथा वपांथाः धन्वमरुदेशं शीघ्रमभिगच्छंति तद्वद्गमनप्र
३९ तिबंधकारिणः स्थानं व्रतीत्य शीघ्रमह्यागच्छ ॥ शिष्यान्यंत्रणः महि त्रिमिति त्रिवस्य सूक्तस्य वारुणिः सत्यधृतिरादित्या
गायत्री महि त्रीणामवोस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः दुराधर्षं वरुणस्य त्रीणां गत्र याणां मित्रस्यार्यम्णो वरुणस्य च स्वभूतं द्यु
दीप्तं अत एव दुराधर्षं अन्यैर्धर्षयितुं वधितुमशक्यं महि महत् अवो रक्षणमस्माकमस्तु त्रीणामित्यपि छंदसि द्वयमतइति व
33 चनात् यादेशाभावः नहि तेषाममावूरमाध्वसु वारणेषु ईशे रिपुरघशंस अमेति गृहनाम अमाचन गृहेष्वपि तेषां
वरुणमित्रार्यम्णां तद्रक्षणं प्रगृहीतानां स्तोतॄणां वा अघशंसः अघमनर्थमाशंसमानो रिपुः शत्रुर्नहि सेनाहिनाशयितुं
हिंसितुमीष्टे नांतथा अध्वसु मार्गेषु वारणेषु यत्र पुरुषा निवार्यंते तेष्वपि वर्तमानेषु शत्रुर्निवारयितुं नेष्टे यस्मै पुत्रासो अदिते
प्रजीवसे मर्त्याय ज्योतिर्यच्छंत्यजस्रं अदितेरदीनाय देवमातुः पुत्रा मित्रादयः अस्मै मर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रे अजस्रमविच्छि
न्नं ज्योतिस्तेजो जीवसे जीवितुं प्रयच्छंति तस्य शत्रुर्नेश्वरः इत्यर्थः पक्षिरवाः शाकुनजपे कनिक्रददित्यादितृचयोः सूक्तयोः क
भार्गवः शौनकः कपिंजलपक्षिरूपेंद्रो देवता त्रिष्टुभः तिस्रो जगत्यः मध्योत्तिमा शक्वर्यष्टिर्वा कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवा ३३

गृणन्ति वाचमरितेव नावं सुमंगलश्च शकुने भवासि मा त्वा काचिदति त्वा विश्व्या विदत् कनिक्रदत् पुनः पुनः शब्दायमा
नः जनुषं जनिष्यमाणमर्थं ब्रुवाणः सूचयन् कपिंजलः अरितेव कर्णधार इव नावं वाचमियर्त्ति प्रेरयति अथ प्रत्यर्द्धं
कृत्य हे शकुने कपिंजल त्वं सुमंगलः प्रकृष्टः कल्याणश्च भवासि भव किंच किंच काचित् अभिभाः को प्याभिभवः त्वां विश्वा
विश्वजनः सर्वो सुदिक्षु मा विदत् मा प्राप्नोयत् मा त्वा श्येन उद्वधीत् मा सुपर्णो मा त्वा विदद् इषुमान् वीरो अस्तात् पित्र्यामनु प्रदिशं
कनिक्रदत् सुमंगलो भद्रवादी वदेह हे शकुने त्वा त्वां श्येनः प्रबलः पक्षिविशेषः मा उद्वधीत् मा हिंसीत् सुपर्णः गरुत्मान् त्वां मो
द्वधीत् तथा इषुमान् बाणवान् अस्ता शराणां क्षेप्ता धन्वी त्वा त्वां मा विदत् किंचापि त्र्या प्रति दिशं दक्षिणां दिशं अनु दक्षिणस्या
दिशीत्यर्थः कनिक्रदत् पुनः पुनः शब्दं कुर्वन् सुमंगलः कल्याणमंगलः भद्रवादी शोभनवादी सन् इहास्मद्विषये मंगलं वद
सूचय अव क्रंद दक्षिणतो गृहाणां सुमंगलो भद्रवादी शकुने मा नस्तेन ईशत माघशंसो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः श
कुने हे कपिंजल त्वं सुमंगलो भद्रवादी च सन् गृहाणां दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि अवक्रंद शब्दं कुरु दक्षिणतः शब्दायमानः
शकुनो मंगलं सूचकः हि नोस्माकं स्तेनस्तस्करो मेशत मेशिष्ट अघशंसः अनर्थानाशंसः सको पि मेशिष्ट वयं च सुवीराः

शोभनपुत्रादिसहिताः विदथाय यज्ञे बृहन्मंत्रजातं वदेमोच्चारयाम भृशं तुभ्यमित्यर्थः प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो
वदंति ऋतुथात्र शकुंतयः उभे वाचौ वदति सामगा इव गायत्रं च त्रैष्टुभं चानुराजति शकुंतयः कपिंजलाः ऋतुथ कालेकाले
ख वयो न्नं वदंतः सूचयंतः कारवः स्तोतारश्च प्रदक्षिणिन् प्रदक्षिणांश्च निगृणन्ति अभिवदंतु बहुवचनं पूजार्थं किंच उभे वा
चौ गानं च स्तोभस्य साम गायत्रं त्रैष्टुभं च सामनी इव शकुंतिर्वदति अनुराजति च सुगानो अनुरक्ता करोतीत्यर्थः उद्गा
34 तेव शकुने साम गायसि ब्रह्मपुत्र इव सवने सुशंससि वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या सर्वतो नः शकुने भद्रमावद विश्व
तो नः शकुने पुण्यमावद शकुने हे कपिंजल त्वं उद्गातेव साम यथोद्गाता साम गायति तथा त्वं साम गायसि गानस्वरं करोषि
वृषेव वाजी सेवनसमर्थो श्वः शिशुमतीः वडवाः अपीत्या अभिगत्य शब्दं करोति तथापि त्वमपि वदसि शिष्टं स्पष्टं आवदंस्त्वं
शकुने भद्रमावद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्धि नः यदुत्पतन्वदसि कर्करिर्यथा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः शकुने हे क
पिंजल आवदन् शब्दं कुर्वन् त्वं भद्रमावद मंगलं वद तूष्णीमासीनः तूष्णीं तिष्ठन्नपि नो अस्माकं सुमतिं शोभनां मतिं चिकि
द्धि बुध्यस्व यदुत्पतन् उत्पतन्वदसि कर्करिर्यथा कर्करीव वदसि कर्करिः वाद्यविशेषः सुवीराः शोभनपुत्राः वयं विदथे य ३८

त्ते बृहत्सूक्तं जातवेदसे भ उच्चारयेमनुष्यमिति शेषः देवीं वाचमित्यस्याः भार्गवो नेमो वाक्त्रिष्टुप् देवीं वाचमजन
यंत देवाः तां विश्वरूपाः पशवो वदंति सानो मंद्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु यो देवां देवोत्तमानां माध्य
मिकां वाचं देवा माध्यमिका अजनयंत जनयंति तां वाचं विश्वरूपाः सर्वरूपाः व्यक्तवाचो व्यक्तवाचश्च पशवो वदंति
तत्पूर्वकत्वाच्छाकप्रवृत्तेः सा वाग्देवी मंद्रा भरनीया स्तुत्या हर्षयित्री वृष्टिप्रदानेन नो अस्मभ्यमिषमन्नमूर्जं पयो घृतादि
रूपं रसं च दुहाना रक्षंती धेनुर्धेनुभूता सुष्टुतास्माभिः स्तुतानास्मानुपैतु प्रगच्छतु वर्षणायोद्युक्ता इत्यर्थः शिवा देवप्रि
यवचने स्तुहि श्रुतमित्यस्याः शौनको गृत्समदो रुद्रस्त्रिष्टुप् स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रं मृडा
जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मिन्निवपंतु सेनाः हे स्तोमः श्रुतं प्रख्यातं युद्धं स्तुहि कीदृशं गर्तसदं गर्तो रथः तत्सीदंतं
युवानं तरुणां मृगं न भीमं मृगं सिंहमिव भयंकरं उपहत्नुं उपेत्य हंतारं शत्रूणां उग्रमुद्गूर्णं हे रुद्र त्वमस्माभिः स्तवानः
स्तूयमानः सन् जरित्रे स्तोत्रे मह्यं मृलया सुखं यतेन दीयाः सेना अस्मदन्यं अस्मद्व्यतिरिक्तं पुरुषं निवपंतु निघ्नंतु उ

ल्मुकनिरसने अभयं मित्रावरुणा मह्यमस्त्वर्चिषा शत्रून् दहतं प्रतीताज्ञातारं माप्रतिष्ठां विदंतु मिथो विघ्ना
नाउपयंतु मृत्युं उल्मुकान्निरसने हे मित्रावरुणौ मित्रावरुणौ मह्यमभयमस्तु युष्मत्प्रसादात् भयरहितत्वमस्तु
३ अर्चिषा युष्मदीयेन तेजसा शत्रून् प्रतीत्याभिगम्य दहतं भस्मीकुरुतं माज्ञातारं युष्मन्महिम्नः ज्ञातारं अस्मदादि
माहूतं माप्रतिष्ठां विदंतु अस्मदीयाः शत्रवः प्रतिष्ठां स्थितिं माविदंतु माप्रविदंतु माप्नुवंतु किंच मिथो विघ्नाना अन्यो
35 न्यं भेदनं कुर्वंतस्संतः मृत्युमुपयंतु प्राप्नुवंतु सर्वतो भये उत्पन्ने अष्टौ मंत्राः पृथिवी वृता साग्निना वृता तया वृतया
वृत्या यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्द्वारयेस्वाहा पृथिवी वृता वृज वरणे वृणोतीति कर्तरि क्तः सर्वत्रापीत्यर्थः एवंभूता सा पृ
थिवी अग्निना वृता वृज संभक्तावित्यस्मात् कर्मणि क्तः संभक्तिः सेवा अग्निना सेविता अग्नेस्तस्या अधिपतित्वात् त
या वृतया आग्न्यधिष्ठितया वृत्या वृणोतीति वृत्तिः तया वृत्या निमित्तभूतया यस्माद्भयात् पृथिवीसंबंधात् भयात् बिभेमि ग
भीतिं प्राप्नोमि तद्भयं अनया आवृत्या तद्भयं निवारयामि स्वाहा इदं हविः स्वाहुतमस्तु अंतरिक्षं वृतं तद्वायुना वृतं तेन ३५

वृतेनेव त्रैणाय स्मेत्यादि अंतरिक्षं वृतं अत्र वृता दिशा वृत्तानां पूर्वोक्त एवार्थः वायुना वृतं वायोरंतरिक्षाधिपतित्वात् तद
धिष्ठितं वत्रेण वरुणा शीलं व ज्ञेवृ जवरणाइत्य स्यादेशादिक स्फन्यन्यथः तेनैव वृत्रेण निमित्तभूतेन यस्मादित्यादिरु
क्तार्थः द्यौर्वृतादित्येन वृतानया वृतया वृत्यायस्मादित्यादि द्यौः सादित्येन वृता आदित्यस्य तस्या अधिपतित्वात्
एवं लोकत्रय सूर्याद्यधिष्ठानात् खं सूर्यो नो दिवस्पात्वित्यथेत्र सूयते शिष्टं यत् दिशो वृताः ताश्चंद्रमसा वृताः
ताभिर्वृताभिश्च वत्रीभिः यस्मादित्यादि ता दिशः चंद्रमसा वृताः अधिष्ठिताः दिशां चंद्रमसाधिष्ठितत्वं तत्प्रकाश्यत्वात् अ
न्यद्व्याख्यातं प्रजा वृतास्ताः प्राणेन वृतास्ताभिर्वृताभिः वत्रीभिः यस्मादित्यादि प्रजा वृताः सर्वत्र व्याप्ताः तासां व्याप्तत्वं
व्याप्त्यादिप्रायेण प्राणेनऽपीवेन वृता अप्सा वृताः अधिष्ठिताः दिशां चंद्र अन्यत्पूर्ववत् आपो वृतास्ता वरुणेन वृता
स्ताभिर्वृत्रीभिः यस्मादित्यादि ता आपो वृताः सर्वत्र व्याप्ताः ताः वरुणेन वृताः अधिष्ठिताः तासां तस्याधिपतित्वात् अन्य
त्पूर्ववत् वेदाः वृतास्ते छंदोभिर्वृतास्तेभिर्वृतेभिः वत्रीभिः यस्मादित्यादि वेदा वृताः सर्वत्र व्याप्ताः नित्यत्वात् ते छंदो

भिः गायत्र्यादिभिः वृताः व्याप्ताः हे भिः स्तैः तैर्भिर्वृतैः तिष्ठ सप्त प्रदेशाः छंदभिर्विकल्पितत्वादशांश न्यत्स्य ष्टं सर्वं स
र्वं वृतं तद्ब्रह्मणा वृतं तेन वृतेन वत्रैशा यस्मादित्यादि सर्वं वृतमेतत्सर्वं जगत् वृतं सर्वत्र व्याप्तं तद्ब्रह्मणा वृतं सद्रूप
५ स्य सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे नावस्थानात् ब्रह्म वृतत्वं तेन वृतनेत्यादिगतं इशान्यां स्थित्वा जपेत् स्वस्ति नो मिमीतेति खिलस
36 हितानां सप्तर्चं आत्रेय स्वस्त्यात्रेयो विश्वे देवा स्तिस्रो जगत्यः त्रिष्टुभ्वा द्या अनुष्टुभौ त्रिष्टुभौ च स्वस्ति नो मिमीता
वश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्वणः स्वस्ति पूषाऽसुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना नो अस्मभ्यं अश्विना
अश्विनौ अस्ति अविनाशं क्षेमं मिमीतां कुरुतं भगः स्वस्ति क्षेमं मिमीतां तथा देव्यदितिश्च स्वस्ति मिमीतां अन
र्वणाः प्रत्यंचः पूषा असुरः शत्रूणां हिंसिता प्राणानां बलानां दाता स्वस्ति दधातु नो अस्मभ्यं द्यावापृथिवी द्यावा य
पृथिव्यावपि सुचेतुना शोभनेन विशिष्टे स्वस्ति मिमीतां स्वस्तये वायुमुपब्रवामहै सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिः ६
बृहस्पतिं सर्वगणां स्वस्तये स्वस्तय आदित्यासो भवंतु नः स्वस्तये क्षेमाय वायुमुपब्रवामहै स्तुमहे त्यर्थः सोमं वो

३६

पब्रवामहे यश्च सोमो भुवनस्य यस्पतिः पालकः सर्वलोकस्य जीवनःत्य स्य सोमायतनत्वात् तथा सहर्वेगुणां सर्वेचदेव
गणो पेतं वृहस्पतिं वृहतःकर्मणो मंत्रस्य प्रपालकापितः यं स्वस्तये स्मभः आदित्यासःआदित्याश्चदितेःपुत्राः सर्वेदेवाः
अरुणादयः द्वादशावा नोअस्माकं स्वस्तये भवन्तु विश्वेदेवा नो अद्यास्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये देवास्त्ववन्त भव स्व
स्तये स्वस्तिनोरुद्रःयात्वंहसः विश्वे सर्वेपिदेवानां अस्मानृअद्यास्मिन्यागदिने स्वस्तये क्षेमायावंतुः वैश्वानरः विश्वए
नंनयंतीति वैश्वानरः वसुः सर्वेस्यवासयिता अग्निर्देवाप्रथमे वाग्निःवैश्वानर इतिशाकपूणिरिति यास्कः स्येपि स्वस्तये
वसुदेवा अभवोपि स्वस्तये वंतुरुद्रो दुःखात्द्रावयिता देवोपि त्वंहसःपापात् स्वस्तियातु नो अस्मान् स्वस्तिमित्रावरुणा
स्वस्तिपथ्येरेवति स्वस्तिनइंद्रश्चाग्निश्च स्वस्तिनोऽदितेकृधि हेमित्रावरुणामित्रावरुणो अहोरात्राभिमानी देवो स्वस्ति
कुरुतं हेपथ्येपथ्याःअंतरिक्षमार्गःतत्रहितःपंथास्तन्मार्गाभिमानिनी देवता तत्सशि रेवति धनवति रेवतिस्वस्तिकृधि
कुरु स्वस्तिपंथामनुचरेम सूर्याचंद्रमसाविव पुनर्ददताघ्नताजानता संगमेमहि पंथाः पंथानं स्वस्तिक्षेमेणानुचरेम

37

सूर्याचंद्रमसाविवतौतथानिरालंबेमार्गेराजसमादिमिथुनु पटतौसंचरतः तद्वत् किंचवपत् प्रवसंतःपुनर्ददताश्विम
तंश्वघ्नाचिरकारविलंबकोपेनदिशातोजातनताश्वविस्मरताथदीयःचिरकालंगतःकोयमितिसंदेकेहमकुर्वताम
हीयोयमितिबुध्यमानेनेत्यर्थः उत्कलस्यशोनवंधुजननेन संगमेमहिसंगछेमहि स्वस्त्ययनंतास्येमरिष्टनेमिमहद्भू
तंवायसंदेवतानां असुरघ्नमिंद्रसखंसमत्सुवृहद्यशोनावमिवारुहेम तार्क्ष्यंनृहपुत्रंगरुत्मंतंकीदृशं स्वस्त्ययनंहेमप्रा
प्तिहनुंअरिष्टनेमिंरिष्टाहिंसातांद्विपरीताअरिष्टातेषांनेमीरक्षकं यथारथचक्रस्यनेमिः तद्वत् महत्प्रमाप्रमाणतःप्र
5 भावतश्चभूतं प्राणिविशेषं उभयत्रछांदसोलिंगव्यत्ययः महद्भूतं स्नानकरतिवत् वायसंगमनशीलं देवतानांमध्ये
परिगणनायंइतिशेषः तद्रूपकालगतत्वात् तदेवप्रतिपाद्यते समेसंग्रामेषुइंद्रसखंतत्सहायंअतएवासुरघ्नमसुरहं
6 तारंवृहन्महत्यशःकारणांएवंभूतंतार्क्ष्यमारुहेम आश्रयंयाम तत्रदृष्टांतःयथानावमारूढाःनिर्विघ्नंसमुद्रपारंगछंती उः
तितद्वत् अंहोमुचमांगिरसंगयंचस्वस्त्यात्रेयंमनसाचतार्क्ष्यं प्रयतपाणिःशरणंप्रपद्येस्वस्तिसंबाधेश्वभयंनोअस्तु ना

३७

मानंनृषिं आंगिरसं बृहस्पतिं गायमेतं नामानं आत्रेयं तदुपकालकत्वात् यशःकारणं एवंभूतं नास्येमरुहेम स्वा स्व
स्यात्रेयं नास्येंगेरुत्मतं एतानृषीनूकमो विप्रार्थं शुध्यर्थं प्रयतपाणिः नयतपाणिः उपलक्षणमेतत् सर्वेन्द्रियनिय
मनस्य मनसा वाचा शरणं प्रपद्ये प्रपत्येकं प्रपन्नोस्मीत्यर्थः संबाधेषु शत्रादिसंमर्देषु नोस्मभ्यं स्वस्तिविनाशो ऽयत्नं
वाक्यं यत इंद्रेत्यस्याः प्रगाथो भर्ग इंद्रो युजो बृहत्यः अयुजः सतोबृहत्यः यत इंद्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि मघव
ञ्छग्धि भव तव तन्न ऊतिभिर्वि द्विषो वि मृधो जहि हे इंद्र यतः हि सकाशान् भयामहे वयं ततो नो अभयं कृधि कुरु हे मघवन्नथ
हि शक्तो भवसि नो अस्मभ्यं अभयं कर्तुं अतः तेहि तव त्वदीयैः ऊतिभिः रक्षणैः रक्षकैः पुरुषैर्वा किंच विजहि द्विषो ऽस्मद्द्वे
ष्टॄन् विजहि मृधो ऽस्मद्धिंसकान् सकाशात् त्वं हि राधस्पते राधसो महः क्षयस्यासि विधर्ता तं त्वा वयं मघवन्निंद्र गिर्वणः सुताव
न्तो हवामहे हे राधस्पते धनस्वामिन् त्वं हि विखलु महो महतो राधसो धनस्य क्षयस्य च गृहस्य च वर्द्धयिता करलसम
र्थो देवं लभ्यते कस्य राधसो गृहस्य वर्द्धको विधर्त इत्युच्यते विधः परिचरतो यजमानस्य तं तादृशं त्वा त्वां च वयं हे मघवन्

इंद्रं गिर्वणो गीर्भिः गिर्वणो गीर्भिर्वननीय सुहवं तो मिषुत सोमा हवामहे आह्वयामहे इंद्रस्य तु नत्वत्र हृद्वा परस्या नो
वरेण्यः स नो रक्षिषच्चरमं स मध्यमं स पश्चात्पातु रुणाः पुरः अयमिंद्रस्य सर्वस्य ज्ञातात्राताने क मोउताहं वृत्रहा वृत्रहं
र २ नीपरस्याः परपालयिता वोऽस्माकं वरेण्यो वरणीयः स इंद्रो नोऽस्माकं पुत्रमितिशेषः रक्षिषत् रक्षतु चरमं पुत्रं तथा स
38 रक्षिपत् स मध्यमं पुत्रं रक्षिषत् पश्चाद्रक्षिषत् नः पुरः पुरस्तात् रक्षिषत् त्वं नः पश्चादिभिः हे इंद्र त्वं नोऽस्मान् पश्चात्
पश्चाद्भागः पुरः पूर्वभागोऽधरादधोभागः एतदुपरिभागस्योपलक्षणं उत्तरात् उत्तरभागः एतदुपरिभागस्योपलक्ष
णं उत्तरात् उत्तरभागः एतद्दक्षिणाभागस्याप्युपलक्षणं किंच बहुना विश्वतः सर्वस्मात् निपाहि हे इंद्र दैव्यं भयं अस्म
दस्मत्तः आरे दूरे कृणुहि कुरु तत्र थास्रदेवीः आयुधान्यारे कृणुहि अद्याद्याश्व श्व इंद्रत्रास्व परे च नः विश्वाच भोज
जरितृन् सत्पते अहा दिवा नक्तं च रक्षिषः अद्याद्य शश्वो वाद्य भहरति तत्र सर्वत्र एवं श्वश्वः त्रास्व रहत याच परेच परस्मि
न् तृतीयेहनि त्रास्व हे सत्पते सभापालक विश्वाच सर्वाणयहानि सर्वेष्वथहस्सु नोऽस्मान् जरितृन् स्तोतृन् रक्षिषो रह ६

सेतया हर्दिवानक्षं च रक्षिषः रक्षांप्रभंगानि अयं मघवेंद्र प्रभंगी प्रभंजनशीलः शूरः तुवीमघः त तु धनं संमिश्रः सम्यक्
मिश्रयिता शत्रूणां समर्थे वीर्यो यद्वीर्यैः करणाय्यं कमिति पादपूरणं एवं महानुभावो भवति अथ प्रत्यवादः हे इंद्र ते उभा
वपि वाहू वृषणौ वर्षकौ कामानां हे शतक्रतो वडुपस्त ययो वज्रमायुधं निमिमिक्षितुः परिगृह्णातो अथ विवाह मधुप
कादि गृह प्रवेशांत मंत्रार्थाः उपाधवेशने अहं वश्मे सजातानां विद्युतामिव सूर्यः इदं तमधितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदा
सति सजातानां समानकायजातानां विद्युतां विशेषेण द्योतं तो इति विद्युतः विद्युदादि तेजसां वर्ष्मे सूर्येश्च सूर्यो यथा अ
हनि स्वेनं सह स्थितानां तेषां तेजो रूपं वर्ष्म अधिष्ठायापहरतीति शेषः त इतत् अहं कश्च कश्चिदपि शत्रुः मासां अभिदास
ति दसु उपद्य सर्वतः क्षपयति तदिदं इदानीं अधितिष्ठामि आक्रम्यास्थितोस्मि अनेन विष्टराक्रमणेन शत्रुतेजोनश्य
त्वित्यर्थः अमृतोपस्तरणमसि हे अमृत त्वं उदकं त्वं आह इति रूपस्य मधुपर्कस्य उपस्तरणमास्तरणमसि भव मित्रस्य
त्वा चक्षुषां प्रतीक्षे इति महानाम्नी व्रते व्याख्यातं देवस्यत्वेति मधुपर्कधारणमंत्रः उच्यते नयने व्याख्यातः द्वितीयवरंम

धुपर्कावेक्षणे मधुवाताऽइत्यस्य राहूगणोगोतमऋ विश्वेदेवागायत्री मधुवाताऋतायतेमधुक्षरंति सिंधवः माध्वीर्नः सं
छ न्त्वोषधीः ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय वातावायवः मधुमाधुर्योपेतं प्रयच्छंतीत्यर्थः तथा सिंधवः स्यंदन
३९ शीलाः नद्यः समुद्रा वा मधुमाधुर्योपेतं स्वकीयं रसं क्षरंति प्रयच्छंति एवं नास्मभ्यं ओषधीः ओषधी फलपाकांता ओषध
यः स्वमाध्वीमाधुर्योपेताः संतुभवंतु मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः मधुद्यौरस्तु नः पिता नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं
मधुमधुमती माधुर्योपेता फलप्रदा भवतु उतअपि च उषसः कालोपलक्षितान्यहानि च मधुमंति भवंतु पार्थिवं रजः पृथि
व्या संबंधिलोकः अस्माकं मधुमत् माधुर्येविशिष्टफलयुक्ता भवंतु पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता द्यौर्द्युलोकोपि
मधुयुक्तो भवतु रजः शब्दो लोकवाची लोका रजांस्युच्यंते इति यास्कः रजं त्यस्मि जना इति मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अ
स्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवंतु नः नोऽस्माकं वनस्पतिः वनानां पालयिता यूपाभिमानी देवः मधुमान् माधुर्योपेत फलवान ७
स्तु तादृशं फलमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च मधुमानस्तु गावः अग्निहोत्रार्थाः धेनवश्चनो ३८
घः १

अस्माकं मध्वा माधुर्ये पितृपय्यस्याप्युक्ता भवंतु नवान्नपति: वनस्पति: पारस्कराद्दित्वात्सुट् वनस्पतिशब्दाद्युदा
त्तं दिऽश्रुत्वे मधुपर्कविकरणो वसवस्त्वा गायत्रेण छंदसा भक्षयंत्विति हे मधुपर्क अष्टौ वसवो देवास्त्वां त्वां गायत्रे
ण छंदसा सह भक्षयंतु रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छंदसा भक्षयंतु एकादश रुद्रा देवास्त्वां त्वां त्रैष्टुभेन छंदसा सह भक्षयंतु
आदित्यास्त्वा जागतेन छंदसा भक्षयंतु द्वादशादित्या देवा जागतेन छंदसा सह त्वां त्वां भक्षयंतु विश्वे त्वा देवा आनुष्टु
भेन छंदसा भक्षयंतु विश्वेदेवा: आनुष्टुभेन छंदसा सह त्वां त्वां भक्षयंतु विशां छंदोभि: सह सार्द्धं च ये ब्राह्मणाभिहि
ता: वसवस्त्वा गायत्रेण छंदसाऽदौ भूतेभ्यस्त्वेति त्वां भूतेभ्यो ददामीत्यर्थ: मधुपर्कप्राशने विराजो दोहोसि अन्नं
वै विराट् हे मधुपर्क विराजोन्नस्य दोहोसि क्षरयसि सारोसीत्यर्थ: विराजो दोहमशीय अत्र श्रुतपरिग्रहान्न विरा
जोन्नस्य दोह: क्षरणमशीय प्राप्नुयां मयि दोह: पद्यायै विराज: विराजोन्नस्य दोह: क्षरणं भक्ष्याविश्य पाद्या पाद्यायैव
प्राप्नुं योग्यायै संतत्यै भवतु इति विशेष: यद्वा पद्यायै पद्याया: षष्ठ्यर्थे चतुर्थी गंतव्याया विराजदोह: मयि अस्तु अ

50

मृतापिधानमसीति हे अमृत अनंत अवदान रूपस्य मधुपर्कस्य अपिधानं ढदनमसि सत्यं यशश्रीर्मयि श्रीः श्रयतां
मित्यपि मत्यादयः श्रयतां शरणं येन लक्ष्मीः कांतिश्च गो विसर्जने माता रुद्राणां मित्यस्या भार्गवो गौस्त्रिष्टुप् मातारु
द्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः प्रणुवोचं चिकितुषे जनाय मागामनागामदितिं वधिष्ट यागौः रु
द्राणां महतां माता जननी वसूनां दुहिता पुत्री आदित्यानां स्वसा भगिनी अमृतस्य पयसो नाभिः आवासः स्थानं वासभा
गां मनागसं अदितिं अहीनां गां गोरूपं देवीं मावधिष्ट हे जनाः मावधिष्टेति चिकितुषे चेतनावते जनाय तु इदानीं प्रवो
चं अहं प्रावोचमिति श्रुष्टप्रमाणेभ्य उपदेशः कन्या प्रतिग्रहणे क इदं कस्मा अदात्कामः कामायादात्कामो दाता का
मः प्रतिगृहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णातु कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णातु या
वृत्तिः प्रकारविस्तारेयं कः प्रजापतिः इदं दक्षिणाद्रव्यं कस्मै प्रजापतये अदान् ददाति यजमाने ऋत्विजि च प्रजा ज
पतित्वसंकल्पो वृत्तिविशेष एषः अपि च कामः कामायादादित्यनुवदंति अथापि यजमाने ऋत्विजि च कामत्वं संक ९

५०

ल्यः व्यावृत्तिविशेषप्रकारः कामएवददातिनयजमानः कामः अभिलाषः कामपूर्वकत्वाद्ददानः यः कामएवप्रति
गृहीतानाहंकामस्यैवनिमित्तत्वात् प्रतिगृहस्यकामंसमुद्रमुपमेयंसमुद्रवदपर्यन्तंकाममाविषकामिनैवप्रतिगृ
हीतत्वात् कामेनत्वाप्रतिगृह्णामिकामेनप्रेर्यमाणोहंपराधीनत्वात् इदर्थमेवाप्रतिगृह्णामिनमदर्थंप्रतिग्राह्यंका
मेनप्रतिगृहीताइच्छारूपमायंनप्रतिगृह्णामि हेकामएतत्ते एतद्दक्षिणाद्रव्यंतेतवैवनमम वृष्टिरसितत्कारणा
त्वात् सर्वस्यैवकृत्स्नः द्यौस्त्वाददातुवृष्टिद्वारेणद्यौस्त्वात्वापृथिवीप्रतिगृह्णातुधारणद्वारेण अयमपिव्यावृत्तिप्र
कारः अग्नयेपृषिपवसइति व्याख्यातास्ति सः त्वमर्यमाभवसीत्यस्याः आत्रेयोवसुश्रुतोअर्यमात्रिष्टुप् त्वमर्यमाभव
सि यत्कनीनांनामस्वधावंगुह्यंबिभर्षि अञ्जन्तिमित्रंसुधितंनगोभिर्यद्दम्पतीसमनसाकृणोषि हेअग्नेत्वंअर्यमा
भवसि सर्वेषांनियमिताभवसियत् यदाकनीनांकन्यकानांसंबंधसि तृतीयोअग्निष्टेपतिरितिश्रुतेः किंचहेस्व
धावन्हविर्लक्षणावन्गुह्यंगोपनीयंनामबिभर्षिवैश्वानरइतितन्नामसुधितंसुष्ठुनिहितंमित्रंनामित्रमिवत्वांगोभिः

विकारेषु प्रतिशत्रुः गोविकारैः क्षीरादिभिः अंजतिर्लंपंति प्रीणायंतीत्यर्थः यद्यस्मादहं पतीजायायाः पती मनसा सभा
न भन स्कोकुरणाभिकरोषि पुजापतेनत्वद्धिति चोलेव्याख्यानं पाणिग्रहणे - गृह्णामिते सौभगत्वस्याः सावित्री
रु सूर्या सूर्या त्रिष्टुप् गृह्णामिते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टीर्यथासः भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गा
९ र्हपत्याय देवाः हे वधु स्ते हस्तं गृह्णामि किमर्थं सौभगत्वाय सौभाग्यार्थं मया पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्राप्तवार्धक्या
असौ भवति भगो अर्यमा अर्यमा सविता पुरंधिः पूषा वैते देवाः त्वां त्वां मह्यमदुर्दत्तवंतः किमर्थं गार्हपत्याय यथाहं गृह
५१ पतिः स्यामिति किमिवलाजाहोमे अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुंचाति नामुतः स्वा
हा अर्यमणं जगतो अर्यम इत्यर्यमाग्निः तपसिद्धं देवं द्योतमानं अर्यमणमग्निं रुक्मिणं कन्याः पूर्वाः अयक्षत इष्टव ९
त्यः इष्ट्वा च पतिमलंकृतः स इदानीमपि लाजाहोमे नेष्टः सो अर्यमा देवो अग्निः इमां कन्यां इतः पितृकुल्यान् मुंचतु मुंच
तु दीर्घः छांदसः मोचयत्वित्यर्थः नामुतः अमुतो भर्तृकुलान्न मोचयतु वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत स इमां देवो

४१

वरुणः प्रेतोमुंचातुनामुतःस्वाहा वरुणं वृजवरणोत्तमसांवारकं देवं अग्निशिष्टं व्याख्यातं पूषणं नु देवं कन्या अग्नि
मयक्षत सइमांदेवः पूषाप्रेतोमुंचातुनामुतःस्वाहा पूषणं पुष्टपुष्टोरश्मिभिः पुष्यतइत पूषा देवेगिनः तकन्याइत्या
दि पूर्ववत् लाजाहुतीनांमध्येमध्येग्निभ्रमणे अमोहमस्मि सात्वंसात्वमस्यमोहं द्यौरहं पृथिवीत्वं सामाहमृग्युत्वा
वेव विवहावहै प्रजांप्रजनयावहै संप्रियौरोचिष्णू सुमनस्यमानौ जीवेवशरदःशतं अहं अमोयुलोकोस्मि सात्वं
त्वं सामूरसि सात्वमस्य व्याख्यातं सामाहं अहं सामरूपोस्मि क्ऌप्त्वं रुक्ऌपासि तांनाहं शावावां इह्यस्मिन्लो
के आविवहावहै आसमंतात्संगावहै प्रजांसंततिंप्रजनयावहै तुल्यादयावः कीदृशौ संप्रियौ इदमिदंकर्तव्यमिति
परस्परं संप्रियमाणौ रोचिष्णू सदृशसंबंधत्वात्परस्परा अयणीदीप्यमानौ सुमनस्यमानौ सुमनायमानानःशा
मलोपाभावः छांदसः सदृशावावां शतंशरदो जीवेव इममश्मानमारोहाश्मेवत्वंस्थिराभव सहस्वपृतनायतो
भितिष्ठ पृतन्यत इति देवधूः त्वं इममश्मानं दृषदमारोह अश्मेवत्वंस्थिराभव पृतनायतः पृतनाकामान्सहस्व

अभिभव अभिसवेपूतमन्यतःपूतनाकामाः तानेवाभिहूतिष्ठाभिभव यदिशिरवेवक्ष्ये चेन्यत्वामुंचामीत्य चो सावित्री
मूयो प्रतिपाद्योऽत्र त्रिष्टुब् अनुष्टुभौ प्रत्यामुंचामि वरुणास्य पाद्येन त्वावबध्नात् सविता सुषेवः ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोके
रिष्टां त्वा सह पत्या ददामि जात प्राणिनं स पिता प्रेरितो वरुण आत्म पाशे वेबध्नाति तस्मात् वरुणस्य पाशात् हे वधू त्वां प्र
म मुंचामि यत्पाशेन त्वां सविता वरुण प्रेरकः सुषेवः सुसुखः अवबध्नात् बंधनं कृतवान् यज्ञविनियोगपक्षे पत्नीयोक्त्रे
णावबध्नाति बंधस्य वरुणाभिमानी अतो वरुणस्य पाशात् आमन् प्रमुंचामि येनयोक्त्रेण सविता कर्मणाम् अनुज्ञाता देवत्वा
त्विग्या जेनावबध्नात् मोचयत्वाह मृतस्य यज्ञयोनौ यागस्थाने भूमौ सुकृतस्य लोके कर्मक्षेत्रे भूलोके वा अरिष्टामहिंसिता
त्वां पुत्राद्यर्थे पत्न्या सह ददामि स्थापयामि प्रेतो मुंचामि नायुतः सुबद्धाममुतस्करं यथेयमिंद्र मीढ्वः सुपुत्रा सुभगां
करणा इतः पितृकुलात् प्रमुंचामि त्वां नामुतः भर्तृगृहात् प्रमुंचामि अमुतो भर्तृगृहे सुबद्धां करं यथेयं कन्या हे इंद्र मीढ्वः
१० सक्तः सुपुत्रा शुभगा सुष्टुभाग्या पावासतितथा कुरुः सप्तपदस्पृत ऋभसो इष एके पदीभव सामामनुव्रता भव पुत्राचि १०

42

४२

दावहै वहू स्ते संतु जरदष्टयः इति इषेश्च न्नाय भव अन्नं यथा स्यात् एकपदी भव एकं पदं पादविक्षेपस्थाने यस्याः सा एक
पदी पादोन्यत्र दस्यामीति टीप् एवं द्विपाद्यादिषु द्रष्टव्यं भव वां भूस मृध्यर्थमेकं पदविक्षेपं कुर्वीत्यर्थः सासाता दृशीत्व
मामनुव्रता भव मां प्रत्यनुव्रता अनुगुणा व्रता भवं भया यद्व्रतं क्रियते तदेव व्रतं तस्याः सा अथवा मामनुव्रता मामनु स्युभिः
व्रतं यस्याश्च स्मि पतिव्रता भयेत्यर्थः इद्दश्यावावां बहू पुत्रान् विंदावहै ते पुत्रा जरदष्टय अष्टिः अश्नुयाप्नो इत्यस्मान्क्तिन् अ
ष्टिरायुर्वो व्याप्तिः जराम्भा जरायुक्ता अष्टिः येषां ते जरदष्टयः ऊर्जे द्विपदी भव ऊर्जे बलं तद्ब बलं यथा स्यात् द्विपदी द्वे पदे पादवि
क्षेपस्थाने यस्याः सा द्विपदी भवादि व्याख्यातः रायस्पोषेत्यादि रायो धनस्य पोषाय पुष्टो तव रायस्पोषो यथा स्यात् त्रि
पदी त्रीणि पदानि विक्षेपस्थानानि यस्याः सा त्रिपदी शिष्टं स्पष्टं मायो भव्यायेत्यादि मयः सुखं तद्भावयतीति मायोभूत
स्याः भावो मायो भव्य यथा स्यात् चतुष्पदी चत्वारि पदविक्षेपस्थानानि यस्याः सा चतुष्पदी भवादि व्याख्यातः प्रजाभ्यः
पंचपदीत्यादि तव प्रजा यथा स्युः पंचपदी पंच पादविक्षेपस्थानानि यस्याः सा पंचपदी ऋतुभ्य इत्यादि ऋतवः षड् सा

ग्वि

रव्याकाःतेभ्यःनवंतेयथास्मत्कृतमावर्त्तेते अनेनआयुर्वृद्धिरूपलक्षिता सखासप्तपदीत्यादि सप्तपदानियथाआ
क्रांतानि सप्तसप्तपदी एवंभूतात्वंसखासखीभवममेत्यर्थः वाशिवंसर्गेजीवपत्नीप्रजांविंदेयेति वः पतिः यस्याःसाजी
११ वपत्नीअहंप्रजांविदेयलभेय दंपत्योःप्रयाणे पूषात्वेतोनयतिंत्यस्याःसावित्रीसूर्याप्रतिपाद्यार्थःत्रिष्टुप पूषात्वेतो
अ नयतुहस्तगृह्याश्विनात्वाप्रवहतांरथेनागृहान्गच्छगृहपत्नीयथासोवशिनीत्वंविदथमावदाथ हस्तगृह्यहस्तंगृहीत्वापू
षात्वात्वांइतोनयतुप्रापयतु अश्विनात्वात्वांरथेनप्रवहतंप्रगमनं गृहान्भर्तृसंबंधीनांगच्छत्वं यथागृहपत्नीयथासः
भवसिगृहस्वामिनीभवसिवशिनीसर्वेषांगृहाणांवशेप्रापयित्रीयथत्युवेशेवर्त्तेसानाविविदथंपतिगृहंआवदासिगृहस्थित
५३ भृत्यादिजनेनमावेदानावारोपणोक्रामणे अश्मन्वतीरियतय यस्याःदेवानांपरस्परसंवादात्तएवऋषयोदेवतास्त्रिष्टुप्अ
नयादेवायज्ञंजिगमिषवःपरस्परंवदंते अश्मन्वतीनामनवानीयतेगच्छतिरिगतिरेषणायोःतांयज्ञगमनायोत्तरीतिसुतिष्ठ ११
तद्वछततथाकृत्वाप्रतरतांनदीअल्लंघ्यानयतंहेसखायोयजमानस्यसततइति देवानांसंबोधनं अत्रयस्यांनद्यांजहामपरि ८३

न्यजाभकानीतिउच्यते येऽश्शेवाः शेवमिति सुखनामयेश्च सुखभूताः श्वयनेछासन्तु श्मानाश्रित्यवंतितेतान् जहीम
तथा कृत्वा शिवान् शिवान् सुखकरान् वीजान् अन्नानि अवीष्य प्राप्तुमुत्तरेम वधांरुदंत्यां जीवंरुदंतीत्येषा शिवेनो जगती
गजीवंरुदंतीतिरुदत्यां विवाहाग्निमग्नुतोजस्तंनयंतिकल्याणेदेशवृक्षवनुष्पथेषु हेऽश्विनोयुवयोश्चनुग्रहात् येनरः
पतयो जायानांजीवंतिजीवन अरिष्यनिरुदंतिरोदनेनापिजायानां रोदनमेवस्वामतइत्यर्थः तावकेऽश्वरेयज्ञे विमयं
ते निवेशयंतेनिवेशयंतिच किंच तासु दीर्घां महंतींप्रसितिंतु जयः प्रबंधनमसुदीधियुः अनुदधति इदवार्धं वननीयंश्च
पत्यं पितृभ्यः संपरिते समेरजत् जवतेभ्यः पितृभ्यः जनयोजाया परिष्वजे परिष्वंगार्थी मयः सुखं कुर्वंतीतिशेषः कल्या
णेषुदेशवृक्षचतुष्पथेषुजयः व सो माविदन्यरिपंथिन इत्यस्याः सावित्री सूर्या सूर्यानुष्टुप् माविदन्परिपंथिनोयआसी
दंति दंपती सुगेभिर्दुर्गमतीताभयइंताराजयः पीरपंथिनः पर्यवस्थानारयः शत्रवो माविदन् माप्रापयन् येपरिपंथिनः
सासीदंति अभिगछंति सुगेभिः सुगैः यागैः दुर्गं दुःखेनगतंशक्यं दुर्गमंदेशमतीतां अभिगछतां अरातयः अदातारः सुमंग

लीरित्यस्याः सावित्री सूर्या सूर्येत्नुष्टुप् सुमंगलीरियंवधूरिमांसमेत पश्यत सौभाग्यमस्यै दत्वायथास्तं विपरेतन इयं
ट वधूः सुमंगलीः शोभनमंगला अतः कल्पोरः समेतसंगछतां पश्यतवतां संगतानाश्च ईष्टा स्याजदाये सौभाग्यं दत्वा यद्वा
२२ अधास्तं गृहनाभिमत्र संवेशमगृहं प्रति विविधं परेतन परागछत वध्वागृहप्रवेशने इहप्रियमित्यस्याः सावित्री सूर्या सूर्ये
पतिपद्यो यौ जगती इहप्रियंप्रजयानेसमृध्यतामस्मिन्गृहे गार्हपत्यायजागृहि येनापत्याजन्वं संसजस्वथाजिव्री विद
५५ धमावदाथं हेवधूते नवइहास्मिन्पतिकुले प्रियंप्रतिप्रजयासह समृध्यतां अस्मिन्गृहे गार्हपत्यायगृहपतिसायजागृहि
बुध्यस्व एनाअनेन येनापत्यात्नन्वंस्वयं शरीरंसंसृजस्व संसृष्टाभव अथाजीवीजीर्णौ जायापती युवांविदथगृहमावदाथः
अभिमुख्येनवदथ गृहप्रेशनीवाह्निपदेसंचतुष्पदे हेवधूस्अघोरचक्षुः अक्रोधात्भयंकरचक्षुः एधि यथापशुभ्यः शिवा
हितकारिणी भवसुवर्चोभववीरसूर्नेव पुत्राणामेवप्रसवित्री देवकामा स्योना सुखकरी भव इमांत्वमिंद्र मीढुः सुपुत्रां
सुभगांकृणु दशास्यांपुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि हेमीढुः अभिमतवर्षक इंद्र त्वमिमावधूं सुपुत्रां सुभगांकृणु कृ १२

४४

धि अस्यांवध्वां दशपुत्रानाधेहि पतिंएकादशंकृधि दशपुत्रापितरेकादशकाय थास्यातयाकृधिकुरा॥ सम्राज्ञीश्व
शुरेभव संम्राज्ञी श्वश्रुवां भव ननांदरि संम्राज्ञी भव संम्राज्ञी अधिदेवृषु हे वधू श्वशुरादिषु त्वं सम्राज्ञी भव
इतरेषु इत्यर्थः पत्युस्वसा ननंदा श्वश्रूश्वसुरपत्नी याज्य होमे प्रजामित्यादि पंचचो सावित्री सूर्या सूर्या याजगती द्वितीया
त्रिष्टुप् तिस्रोनुष्टुभ आनः प्रजांजनयतु प्रजापति राजरसाय समनक्त्वर्यमा अदुर्मंगली पतिलोकमाविश शनो भव
द्विपदे शंचतुष्पदे प्रजापतिरस्माकं प्रजामजनयतु अर्यमा आजरसाय जरापर्यंतं जीवनाय समनक्तु संगमयतु सा
त्वं अदुर्मंगली दुर्मंगलरहिता सुमंगली या या न्मंगलाचारान् दूषयति सा दुर्मंगली ततोन्या अदुर्मंगली तादृशी भव लोक
समीपमाविश प्राप्नुहि नोद्विपदे सचतुष्पदे अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः वीरसूर्देवकामा स्यो
नाशनोभ श्वसुरादिषु शुश्रूषादीनां नैकतवहुमानेन समाजनोति शिष्टं स्पष्टं हृदयं जानेदधि प्राशयेत्ता सम
जनतु विश्वेदेवाः समापो हृदयानिनौ संमातरिश्वा संधाता समुदेष्ट्री दधातु नौ विश्वेदेवाः सर्वेदेवाः नौ हृदयानि मानस शुद्धि

मन्त्रांस्तु म[illegible]न्तु दृष्ट्वादि [illegible] [illegible]कनालोकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशानि कुर्वन्ति त्वर्थं [illegible]

४५ गुनर्याजातनिरिष्टताना [illegible] मंत्रयाग्नेयादयोस्तु [illegible] परस्परानुकूलाः कर्तव्यार्थं संगीताश्च [illegible]

९ नीत्यर्थः एवंसंपत्ता [illegible] इतिगणेशानादि मंत्रभाष्यं समाप्तं श्रीगुरवेनमः शुभमस्तु [illegible]

१०५७

१२

45

४५

ग्रंथ श्लोक संख्या १०६।